

IMRE MIHÁLY

Consolatio és reprezentáció – mártírok vigasztalása Zürichben*

„Ecclesiam Deus per crucem,
persecutiones et martyria propagat.
[...] spectaculum gloriosum
praebuerunt Deo, Angelis & hominibus
[...] theatrum mundo, Angelis
& hominibus facti sunt [...]”
(Johannes Henricus Heidegger)

1.

1678-ban jelent meg Zürichben David Gessner nyomdájában a *Consolatio Christiana S. Martyrum, Omniumque Persecutiones sustinentium* című hatvanegy lapos értekezés.¹ A hosszadalmas címből kiderül, hogy két Heidegger-tanítvány disputáját olvashatjuk a kiadványban. (A tanítványok nem futhattak be jelentős szellemi-tudományos pályát, ennek semmi nyomát sem találtuk.) Tehát a szokásos egyetemi módszert követve Heidegger két tanítványa, Johann Heinrich Ziegler és Felix Brunnerus disputált professzoruk irányítása alatt, amelyet valójában professzoruk művének tekinthetjük.

Johann Heinrich Heidegger szerepe közismert a magyar gályarabok svájci, közelebbről zürichi történetében.² Egyik legtekintélyesebb pártfogójuk volt politikai, egyházpolitikai értelemben, aki nemcsak segítette a száműzetésbe kényszerült magyarokat, de irodalmi-tudományos működésének egyik fontos része lett a megrendítő történet minél nagyobb európai nyilvánosság számára történő feldolgozása, műfajok sokaságát használva erre a célra. Valóságos szellemi műhely fáradozott

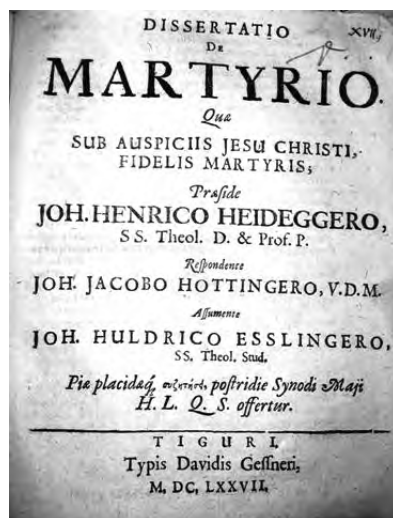
* Jelen írás a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyének OTKA K73139 és K101840 sz., valamint a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 sz. pályázatának keretében készült.

¹ Teljes címe: *Ex Dei Verbo, Protrepiticis & Consolationibus S. Patrum, aliorumque ad Martyres, ipsorum denique S. Martyrum veterum & recentiorum emortualibus dictis asserta. Quam Spiritu S. Paraclito duce et auspice, Placido eruditorum examini subjicit Joh. Henricus HEIDEGGERUS, SS. Theol. D. & P. P. Respondente Joh. Henrico ZIEGLERO, V. D. M. Assumente Felice BRUNNERO. S. Theol. Stud.* A munka megtalálható a Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen (rövidítése a továbbiakban: TREKN) F 289 jelzetű kolligátumában, annak 12. darabja.

² Vö. Hans SCHAFFERT, *Eine ökumenische Gestalt in Zürich: Johann Heinrich Heidegger, 1. Juli 1633 – 18. Januar 1698.: Professor der Theologie, Protektor der ungarischen Prädikanten*, Zürich, Verfasser, 1975. A két nyelvű – magyar–német – kiadvány részletezően áttekinti Heidegger szerepét a magyar gályarabok svájci megsegítésével kapcsolatban.

ezen, a *persecutio decennalis* egyik svájci szellemi értelmezője és nagyhatású propagátora volt. Az itt tárgyalandó értekezés azért is jelentős, mert elméleti áttekintést végez a protestáns mártírértelmezésekről, immáron közel másfél évszázad idevágó szakirodalmának szerzőit, szempontjait használja fel. Ehhez kapcsolódnak még más Heidegger-értekezések és -iratok, amelyek a mártír tematika egyre tágabb perspektívájú értelmezését teremtik meg, tekintettel annak magyar vonatkozásaira. A szabadulás után Svájcban megpihenő magyar protestáns lelkészek és tanárok körül feltámadó érdeklődés és együttérzés a mártírium protestáns értelmezésének igényét, szükségletét ösztönzi. Ez fejeződik ki az elkészült értekezésekben. 1676. május 20-án fogadja Heidegger Zürichben a Grossmünster alapítványához tartozó lelkészi testülettel együtt a huszonegy megszabadított prédikátort és tanárt, s egy igen megrendítő latin beszéddel üdvözli őket. Az itteni tanárok és lelkészek köszöntik a magyarokat, a Szentírás e szavaival fogadva őket: „[...] ezec azok az kic iöttec az nagy nyomoruságból, és meg mostác s-meg feierítettéc az ö ruháiokat az báránnac vérében.” (Jel 7, 14 – a Vizsolyi Biblia szavait idéztük.) A beszéd a mártírok vigasztalásáról szól: bizonyosra vehetjük, hogy ebből nőtt ki a *Dissertatio de martyrio* című tanulmány, amely 1677-ben jelent meg Zürichben. Az alkalmi beszéd szoros összefüggésbe hozható a fent említett 1678-as disputációval.

Az 1676. május 20-ai fogadás és köszöntés önmagában is megrendítő és fölemelő alkalom, azonban egyediségén túlmutató *különleges reprezentációs és identitásképző jelentősége is érzékelhető*. A megpróbáltatások vállalása és elviselése Európa-szerre ismertté tette ekkorra már a szenvedő magyar protestantizmus nevét, széles körű figyelem irányult hazájukra és személyükre egyaránt. Igen ritka pillanat, amikor a nyugat-európai protestantizmus ilyen szimbolikus eseménnyel (eseményssorral) fordul a magyar felé. A megelőző egy-két év történetében sűrűsödtek a *fogoly, fogság, üldözött, száműzött, áldozat* (mártír, vértanú, hitvalló) sokszorosan összetett jelenségei, valamint a *megszabadító* identitásmintái. Ennek a cselekménysornak az első szakasza a nápolyi öbölben a holland hajókra szállás drámai-ünnepélyes eseményeiig ível; valójában a fogság és szenvedések, illetve a megszabadulásért/megszabadításért folytatott küzdelem alkotják legfőbb tartalmát. Jól mutatja ezt a jelentésképződést Otrokocsi Fóris Ferenc 1676. május 7-én Velencében, a szabadítás után kelt levele, amelyet Frans Burmann-nak írt, illetve egy másik, ugyanezen a napon írott

1. ábra: Johann Heinrich Heidegger, *Dissertatio de Martyrio*, Tiguri, David Gessner, 1677. Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Nagykönyvtár, Debrecen

Otrokocsi-levél. (Ezt a Dél-Holland egyházmegye zsinatának írta.) Ebben a „prédikátorok a szabadítás művét és szabadítójukat, Michiel de Ruyter admirálist dicsérik.”³

A megmeneküléstől induló történet a zürichi megérkezésig tart, majd az ottani fogadtatás és időzés, illetve ennek csúcspontja: ez az események második szakasza. Egyben a *persecutio decennalis* svájci helyszínének legösszetettebb, leggazdagabb fejezete, amely a szöveges és képi reprezentáció és narratívaeremtés sok formáját alkotja meg. A szereplők okkal érezhették, hogy az egész keresztyén világ segítő akarata összegeződik és sokszorozódik meg a Gondviselés erőivel. Joggal gondolhatták, amit Heidegger is megfogalmazott, hogy *dicsőséges látványt nyújtottak az Úrnak, az Angyaloknak és az embereknek* („spectaculum gloriosum praebuerunt Deo, Angelis & hominibus”).⁴ Ennek a tudata sokféleképpen megjelent a zürichi fogadtatás és tartózkodás során, és ennek sokszorosán meg is akartak felelni a magyar prédikátorok, amit megerősíteni és tudatosítani is akart a zürichi közeg.

Ez a szakasz a történetek értelmezésének, az *első narrációnak és a reflexiónak-önreflexiónak, de a consolációnak is időszaka, a vigasztalásé és a vigasztalódásé*. A zürichi időszak mindezeknek megteremti a feltételeit és műfajait, szellemi-liturgikus-spirituális-reprezentációs tekintetben egyaránt. Hangoztatni kell a reprezentációs szempontot is, hiszen *sokoldalú reprezentáció bontakozik ki*: köszöntik őket érkezésükkor, ünnepélyesen elbúcsúznak távozásukkor, írnak róluk, írnak magukról, sokan megfestetik az arcképeket, a fogadók kívánságára képet festenek róluk, a készülő kiadványok fametszetek tömegével ábrázolják egyéni és közös sorsukat. Zürichben mintegy másfél évig tartózkodik a többségük, 1676. május 19-től 1677. október 20-ig.⁵ Közülük huszon-

³ Bujtás László Zsigmond, *A pozsonyi véstörvényeszeiről és a gályarabságról szóló, magyar szerzőktől származó szövegek sorsa 17–18. századi holland kiadványokban*, Könyv és Könyvtár, A Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtárának Évkönyve (XXV), 2003, 131. A levelek szövege már 1676-ban megjelent Lambert van den Bosch *Leeven en daden der doorluchtigsten zee-helden en ontdeckers van landen deser eeuwen* című, Amszterdamban kiadott gyűjteményében. *Uo.*, 120.

⁴ A fordulat tulajdonképpen idézet Pál apostol Korinthusbéliéhez írott első leveléből: „Mert úgy ítélem hogy az Isten minket alá való Apastalokat, adott ez világ szemé eleibe, úgy mint halálra valókat: *Mert löttünk czudája ez vilagnac, az Angyaloknak, és az embereknek.*” (1Kor, 4, 9. A Hanai Biblia szövegét idéztük.) A *gloriosum spectaculum* kifejezés azonban kissé a *hírnév és látványos csodálat* jelentéseit is érvényesíti a kifejezésben; Szenci Molnár szótára is megengedi ezt a *Spectaculum* esetében: *Czudalas, Iatec nezes.*

⁵ Távozásuk alkalmából Séllyei István mondott mindannyiuk nevében latin búcsúbeszédet, amely nyomtatásban is megjelent: *Oratio valedictoria a viro venerando ac clariss. Stephano Séllyei, superintendente, constantissimo Christi martyre, pridie discussus ex Urbe Tigrina cum inde a 19. maii Anni 1676. ad diem 20. octobris anni 1677. hospes in eadem fuisset, nomine RR. DD. fratrum suorum exhibita.* A címben figyelmet érdemel, hogy Séllyeit *Krisztus legállhatatosabb mártírjának* nevezik, ami talán nem önmegnevezés, hanem a kiadótól származik. Annyit azonban bizonyít, hogy a mártír identifikáció az egész zürichi időszakban megmarad. Vö. RÁCZ Károly, *A pozsonyi véstörvényeszek áldozatai 1674-ben*, Sárospatak, Steinfeld, 1874, 160. Egy német nyelvű kéziratról is beszél a szakirodalom, amely címe alapján az előző latin nyomtatvány fordítása lehet: *Danksagens Rede, mit welcher die vertriebene ungarische Prediger von der Stadt Zürichsten Abscheid demüthigst nehmen, gestellet im Namen seiner Mitfrömdlingen durch Stephanum M. Séllyei, der reformierten Kirchen zu Pápa in Nieder-Ungarn gewesenenen Pfarrer und selbiger Gegend superintendentem.*

kilencen Johannes Lavater fel-
szólítására életük főbb esemé-
nyeit, különösen szenvedéseit
feljegyezték, tizenöten pedi-
g bejegyzést tettek Johannes
Kaegius, bilsteni református
lelkész album amicorumába.
Azonban már ezt megelőzően
kezdétét veszi ez az „arcformá-
lási folyamat”, amikor Velencé-
ben gyülekeznek Svájcba indu-
lásuk előtt, 1676 tavaszán. Ezek
az effektusok igen bonyolult
identitásteremtő folyamat ré-
szei, elemei.

2. ábra: Harsányi Móríc István és Sellyei István arcképe
(Konrad Meyer festménye 1676-ból)

Így készül el Sellyei István pápai református prédikátor, dunántúli szuperinten-
dens és Harsányi Móríc István arcképe még 1676-ban: ezt Konrad Meyer festette.⁶
A háttérben a tengeren egy gálya is látszik, nyilván utalásként a kiállt szenvedésekre.
Alul pedig latin nyelvű versek olvashatók, Sellyei képe alatt ez áll:

Hungaricos inter papensis Mysta Ministros
Sellaus Stephanus tollit ad astra caput.
Verbera, tonsuras ergastula, vincla triremes,
*Pro Christo Martyr vivus ovansque tulit.*⁷

(Égre emelt fővel magyar egyház papjai közül / Sellyei István ez: pápai pap, ki verést /
Nyírést, tömlöcöt, és robotot, s gályát örömet túrt, / Mint élő s győztes vértanu Krisz-
tusáért.)

Harsányi arcképe alatt a következő latin nyelvű vers olvasható:

En Stephanum Harsány, *quem Christi Martyra vivum,*
Tot mala perpassum dicere jure potes.
Per varios casus, per tot discrimina rerum,
Gloria Martyrii sic celebrata nitet.

Anno 1677. A német cím – eltérően a latintól – nem nevezi Sellyeit mártírnak, semmilyen mártirológiai ér-
telmezést nem használ. Sajnos eddig még sem a nyomtatványt, sem a német kéziratot nem sikerült felku-
tatni, pedig bizonyára tanulságos lenne számunkra.

⁶ Zürichben a Városi Könyvtárban őrzik. A kompozíció Heidegger közbenjárására, megrendelésére ké-
szült J. R. Hospinianus közvetítésével.

⁷ A kép részleteinek reprodukciója: *Galeria Omnium Sanctorum. A magyarországi gályarab prédikátorok
emlékezete*, szerk., bev. MAKKAJ László, Bp., Magyar Helikon, 1976, 43, 57.

(Harsányi István ez, kit *Krisztus vértanujának* / Méltán mondhatsz, mert érte nyomorga sokat. / Annyi viszontagság s sok próbák terhe alatt is / Győze, s a vértanuság fénye ragyogja körül.)

A háttérben látható hajó alatt is vers áll a következő szöveggel:

Heic duo spectantur Stephani, par nobile fratrum
Sellei, Harsányi: servus uterque Dei!
Par studium semperque pares habuere labores,
Musarum juvenes, *Martyriique senes*.

(Itt két István van, méltó testvérek az Urban, / Séllyei, Harsányi: Krisztus igaz tanui; / A tudomány mezején s a nyomorviselésben egyenlők, / Ifjan a múzsáknál, agg korban a vértanuságnál.)⁸

A kompozíció teljes szélességében, alul, újabb értelmező feliratot olvashatunk: „Nomina venerabilium *Martyrum virorum* Ecclesiarum et scholarum hungaricarum Pastorum et Rectorum, et Triremibus Neapolitanis, aliisque carceribus Liberatorum, Tiguri pro nomine Christi inde a die 19. May Ao 1676. pro tempore exulantium [...]”. Ezt követi huszonnégyszáz református és négy evangélikus exulans neve. A Heideggernél szereplő névsortól ez annyiban tér el, hogy itt szerepel Czeglédi Péter neve, aki ugyan végigélte a megpróbáltatások sorát (hazai és itáliai börtönök), azonban nem került a gályákra. A kép dátuma szerint május 19-én készült el, vagyis egy nappal a hivatalos zürichi köszöntő ünnepség előtt (május 20.). Mondhatni, hogy szoros – ikonográfiaileg megkomponált – része volt a reprezentációs események csúcspontjának. Nagyon átgondolt és kifogástalan szervezés kellett ahhoz, hogy ennyire összehangolják az effektusokat. Bizonyosra vehetjük, hogy a festmény a nagy ünneplő spectaculumnak és a kultuszeremtésnek is fontos része volt. Arról sajnos nem sikerült részleteket megtudni, hogy ezt a képet pontosan hogyan illesztették a huszadikai verbális-liturgikus reprezentáció eseményláncolatába.

Az üdvözlő-értelmező versek és a névsor bevezetője is feltűnően sokszor tartalmazza a mártírium identitásának hangsúlyozását. Séllyei és Harsányi esetében is legmeghatározóbb attribútumuk egyértelműen a mártírságuk. *A rabságukból szabadult magyarok – legtöbbszörük gályarabságot elszenvedve – a protestáns mártírium fogalom ideáltipikus megtestesítőjévé váltak*. Ez jól érzékelhető, ha pillantást vetünk az 1674 óta – vagyis a pozsonyi per kezdete óta – keletkezett rendkívül gazdag irodalmi visszhangra és általában az eseményeket kísérő dokumentumok sokaságára.

A forrásokból kiderül, hogy az üldözött vagy fogságba vetett magyar(országi) prédikátorok-tanárok sorsa nagyjából két modell alapján írható le. Egy részük vagy nem jelent meg a törvényszék előtt (esetleg már korán elmenekült az országból), vagy aláír-

⁸ RÁCZ, A *pozsonyi, i. m.*, 77–78, 159. Közli a latin szöveget és azok fordítását. (Kiemelések itt és a továbbiakban tőlem.)

ta az obligatoriát, lemondott lelkési-tanítói hivataláról, majd kivándorolt a Birodalomba. A fogság különböző formáit elszenvedők, de a gályarabságtól megmenekülők is inkább Németországban kerestek oltalmat és pártfogókat. Az így távozó többsége Wittenberghez kapcsolódott a későbbiekben. Hányattatásaiokról szóló műveik jelentős részét Wittenbergben, Jénában, Lipcsében jelentették meg. A wittenbergi ág nagyon kiterjedt, de csak ritkán jelenik meg az elbeszélésben a mártírium fogalma, amint önértelmezésként is alig találkozunk vele. (Például Christophorus Mazarius, *Threnodia filialium Lamentorum*, 1675; Georgius Lani, *Martyrium Protectoris*, 1676.) A mártírium, persecutio elbeszélésének nagyon változatos narrációs formáit használják, amelyek kiterjednek a biblikus-kegyességi műfajokra éppúgy, mint a latin nyelvű – erősen szinkretisztikus – reneszánsz műfajimitációkra. (Például az Argonauták történetét applikálják szenvedéseik elbeszélésére, vagy hosszadalmas vergiliusi centót írnak.) Mindez csak részben mondható el a Hollandiában kiteljesedő irodalomról, az inkább marad politikai, egyháztörténeti és publicisztikai-polemikus jellegű. Heidegger a zürichi eseménysort egyediségében is sokrétűen elemzi és értelmezi (mártírium, consolatio), de ki is ragadja onnan, és beilleszti az egyháztörténeti folyamat egészébe, amit korábban megfogalmazott Bullinger az igaz egyház húsz nagy üldözési hullámáról. (Heinrich Bullinger *Veruolung. Von der schweren, langwirigen veruolung der Heiligen Christlichen Kirchen* című 1573-as műve.⁹)

A kiterjedt forrásanyagból kiderül, hogy a gályára jutottak igen széles körű diplomáciai levelezésbe kezdtek szabadulásuk/kiszabadításuk érdekében. 1675 nyaratól levelet írtak a nápolyi reformátusoknak, a zürichi városi tanácsnak és egyháznak, a német választófejedelmeknek és a rendeknek, a német egyetemeknek, a velencei reformátusoknak és evangélikusoknak, II. Károly angol királynak, a genfieknek, valamint Károly Lajos pfálzi választófejedelemnek. Emellett hollandiai kapcsolataikat is igyekeztek minél hatékonyabban kihasználni. A gályarabságot végigszenvedők együtt szabadultak ki, és szinte valamennyien Svájcba jutottak az ünnepélyes fogadtatásra, reprezentációra, amely ezekben a napokban-hetekben a zürichi eseményekben sűrűsödött, koncentráldott. Mindkét modell igen jelentős írásbeliséget teremtett. Kétségtelen, hogy a németországi ág már 1674-től kezdve tájékoztatta a nemzetközi közvéleményt az eseményekről, és befolyásolni is igyekezett azt, amihez a legkülönbözőbb formájú, jellegű, műfaji sajátosságú írott műveket használt fel.¹⁰ Emellett másik központtá vált Hollandia, ahol rend-

⁹ Teljes címe: *Veruolung. Von der schweren, langwirigen veruolung der Heiligen Christlichen Kirchen: ouch von den vrsachen der veruolung: vnd vermanung zur gedult, vnd bestand, sampt erzellung der raach vnnd straff Gottes, wider die veruolger*, Verzeichnet durch Heinrychen Bullingern, Dienern der Kirchen zu Zürych, Zürych, Froschover Christoph, 1573.

¹⁰ A témakör irodalmát áttekintő legutóbbi bibliográfiai összegezés: *In Memoriam liberationis verbi Divini Ministrorum Hungaricorum ad trirames condemnatorum MDCLXXVI 1676*, Opere Ladislai MAKKAI, Josephi BARCZA ac Joannis CSOHÁNY, Budapestini, Sectio Typ. Officii Synod. Eccl. Ref. in Hungaria, 1976. – 1671–1681 között mintegy százötven nyomtatott mű jelent meg, amelyekhez még a – csak részben felderített – kéziratos anyagot is hozzászámíthatjuk. Ez a tekintélyes forrásanyag sok tekin-

kívül nagy politikai-valláspolitikai-műfaji-liturgikus gazdagságban születnek az idevágó írások. Ennek egyik kézenfekvő oka, hogy a „szabadító” (Ruyter) nemzete a holland. A gályákra jutottak közül többen tanultak korábban Hollandiában, Otrokocsi Fóris Ferenc volt az, akinek kellő ismeretsége volt ahhoz, hogy eséllyel próbálják Hollandiát is bekapcsolni a nemzetközi szabadítási akcióba. Professzora volt Frans Burmann és Johannes Leusden. Otrokocsi segítségkérő leveleit lefordították hollandra és ki is nyomtatták, amelyek rendkívül széles körű ismertségre tettek szert. (Vagyis ezek a levelek egy politikai-konfesszionális nyilvánosság számára készültek és váltak hozzáférhetővé.) Ezekben a levelekben Otrokocsi beszél az átélt szenvedésekről, de soha nem nevezi magát vagy társait mártírnak. Két esetben ugyan használja ezt a kifejezést, de mindig halott sorstársaira vonatkoztatva: „[...] hárman szerencsésen kiállták a próbát, már elnyerték a vértanúk mennyei koronáját.”¹¹ 1675. augusztus 19-i levelében Burmann viszont a megszólításnál Otrokocsit Krisztus mártírjának nevezi, ez a fordulat később is visszatér a levélben: „Reverendo et Doctissimo Viro, *Christi Martyri et Servo*, Francisco Foris Otrokotsi Franciscus Burmannus salutem plurimam dicit.”¹²

A forrásokból kiderül, hogy az eredeti elképzelés szerint valamennyi prédikátor Svájc érintésével Hollandiába érkezik, vagyis a szabadító Ruyter hazáját tekintették kiszabadulásuk megünneplésére a legfontosabb helyszínnek. 1676. május 7-ei levelében így ír Otrokocsi Burmann-nak: „Jónak láttam, hogy a hosszadalmas tengeri útról történő megszabadulásunk alkalmából valamennyi testvérem nevében írjak önnek és Hollandia valamennyi lelkipásztorának és professorának, most, hogy először

tenben még kiaknázatlan. Ezekről a szerzőkről és műveikről legtöbbet eddig az egyháztörténetírás mondott el. Azonban e bonyolult műfajrendszer eszmei-teologikus, liturgikus-esztétikai, *egyéni és közösségi identitásformákat használó-teremtő-átalakító jellemzőit* még csak kevésé derítette fel és értelmezte a kutatás, az további feladat a kultúratudomány egésze számára. – Az 1976-ban rendezett nemzetközi konferencia anyagát lásd *Rebellion oder Religion? Die Vorträge des Internationalen Kirchenhistorischen Kolloquiums Debrecen, 12. 2. 1976*, hrsg. von Peter BARTON und László MAKKAJ, Bp., Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977. Különösen Fabiny Tibor, Bucsay Mihály, Zsindely Endre és Hans Schaffert tanulmányai tanulságosak a szempontunkból. Megjegyzendő azonban, hogy a *kötetben egyáltalán nem jelenik meg a korszak bármely jelenségének mártírológiai értelmezési lehetősége, egyetlen szerző sem véli ezt relevánsnak vizsgált forrásai alapján, vagy nem érzékeli a rá utaló fogalom- és nyelvhasználatot*. A konferenciakötet megjelenése óta ebben a tárgykörben született szakirodalmi eredmények hasonlóképpen nem érzékelik a mártírológiai vizsgálati szempont lehetőségét. – Bujtás László Zsigmond már hivatkozott 2003-as tanulmánya mellett további forráskiadványokban vizsgálta a korszak irodalmát, főként a hollandiai vonatkozásúakat: Uő, *A gályarab prédikátorok levélváltása Frans Burmannal (1675–1676)*, Lymbus. Magyarisztudományi Forrásközlemények, 1999, 35–74; Uő, *A megszabadítással kapcsolatos holland vonatkozású levelek a gályarab prédikátorok levéltárában (1676)*, Lymbus. Magyarisztudományi Forrásközlemények, 2005, 79–95.

¹¹ BUJTÁS, *A gályarab prédikátorok levélváltása, i. m.*, 69. – 1675. június 6-i levelét így írja alá Otrokocsi: „[...] nunc vero cum aliis fratribus captivus pro sua religione & pro suo Domino” *Uo.*, 49. 1675. augusztus 25-ei levelében: „[...] pro nomine Domini sui captivi commiseratione digni [...]” *Uo.*, 56.

¹² „Quantum vero illud veritati et nomini *Christi martyrion* reddere, us(que) ad exilia, vincula et gravissimas operas, gloriosum illud supra modum, *ad Martyris et confessoris* honorem assurgere.” *Uo.*, 52.

(Isten segedelmével) Svájcba, majd (ha Istennek tetszik) Hollandiába készülünk indulni.” Ugyanebben a levélben kifejti, hogy fontos feladat fogságuk, szenvedésük elbeszélésének gondos megszerkesztése és a világ elé bocsátása, vagyis *egy érvényes narratíva elkészítése és kiadása*: „Nem tartottam szükségesnek, hogy ez alkalommal akár általában, akár részletesen leírjam kiszabadításunk történetét; részben mert tudom, hogy az egész Hollandiában ismert, másrészt egy ilyen fontos mű nem lehet hiányos, és nem lehet kapkodva hozzáfogni. Remélem, Isten elég időt ad majd ahhoz, hogy mindezek a dolgok méltó módon napvilágra kerüljenek.”¹³ Zürichi tartózkodásuk alatt született a megállapodás svájci és holland támogatóik között, hogy csak hat-nyolc tagú kisebb csoportjuk látogat el Hollandiába. Ennek az is lett a következménye, hogy a szabadulás utáni események súlypontja Zürichbe helyeződött, ez vált a reprezentáció és az identitásépítés meghatározójává.

2.

Thury Etele forrásgyűjteménye jól kirajzolja *a nyelvhasználat és a narratíva születésének sajátosságait*. A szabadulásért vívott küzdelemben a diplomáciai, politikai, egyházpolitikai érvek szerepelnek az iratokban. 1675. szeptember 5-én levelet írnak a zürichiekhez Nápolyból, hogy vegyék rá Lipót császárt a kiszabadításukra. Az irat történeti, egyháztörténeti érvelésű. A dokumentumgyűjtemény adatai szerint önmegjelölésre megszabadulásukig egyáltalán nem használják a mártír elnevezést; a főbb elnevezések a következők: „nos servi Dei carno sanguine Jesu Christi redempti, Christus Jesusnak méltatlan foglya, a Christus foglya, Die Diner der Kirchen, Ungarische Prediger, reformierte Kirchendiener, Die Diener der Evangelischen Kirchen in Ungarn, Exules et captivi pro Christo Jesu, olim ministri ecclesiarum et scholarum rectores in Hungaria, minister Verbi Dei, captivorum praedicantium Hungarorum ablegatus comissarius, quondam ecclesiae minister, olim minister sacri evangelii in Hungaria superiori, pro tunc tamen exul, olim minister ecclesiarum reformatae [...] nunc vero propter Christum exul, propter Christum exul, olim minister ecclesiae Putnokiensis, nunc extra patriam Hungariam vagans, unus ad montem Buccarini detentis captivis, qui olim erat pastor ecclesiae Simoniensis, nunc vero exul pro Christum, nunc vero propter Christum in Italia exul, olim magister, nunc vero exul, olim pastor ecclesiae [...], nunc vero exul pro Christo, nunc vero propter Christum, nunc exul servus Christi; nuper cum aliis, veritatis evangelicae testibus catenis vinctus, nunc misericordia Dei, iisdem solutus et liberatus, patria tamen extorris et exul; nunc miser exul pro nomine Jesu, concaptivus.”¹⁴

¹³ *Uo.*, 68. Otrokocsinak ez a szándéka hamarosan meg is valósul, amikor megírja a *Furor Bestiae* című művét még 1676-ban, amelynek holland fordítása is készül és megjelenik nyomtatásban. Ugyancsak 1676-ban, vagyis közvetlenül a szabadulásuk után, Zürichben írja meg Kocsi Csergő Bálint nevezetes művét, a *Narratio brevist*.

¹⁴ THURY Etele, *Adatok a magyar protestáns gályarab-lelkészek történetéhez*, Bp., Athenaeum, 1912, 185–194.

Nicolaus Zaffius nemcsak odaadó elkötelezettje volt a gályarabok kiszabadításának, de levelezésében nagy hatású nyelvi megformálását is végzi az események követésének-alakításának és értelmezésének. Leveleiben a szabadulás előtt *csak a fogság megpróbáltatásaiba behaltakat nevezi mártíriumot elnyerőknek*: „enecti Martyrii coronam adepti in Domino obdormire, quatuor languentibus fratribus ibidem relictis.” A mártíromság önrepresentációja mindössze egyszer tűnik föl, immáron a kiszabadulás után, de akkor is inkább általánosítva, Beregszászy István nem vonatkoztatja ezt szorosán a saját sorsára: „Exul pro Christo, martyr et ipse Dei.”

Ugyancsak inkább utalásszerű a bibliai szöveg közvettségét felhasználó Szalontai Istvánnak, a gályarabok ügyvédjének a megfogalmazása: „Krisztussal együtt keresztre vagyok feszítve: többé tehát nem én élek, hanem Krisztus él bennem; azt az életet pedig, amit most testben élek, az Isten fiában való hitben élem, aki szeretett engem, és önmagát adta értem.”¹⁵ (Gal 2, 20) Jacob Vedrasy zürichi dékán minden kétséget kizáróan még a kiszabadulás előtt írott levelében (1675. december 14.) szintén a szenvedésekbe behaltakat tekinti mártírnak: „Illorum vero bini *Martyres* ad portum optatum patriae coelestis, atque beatæ pervenerunt: et spectaculo miserabili, alterius corpus, aquis mandatum, in litore fuit discerptum.”¹⁶

A mártíridentitás megformálásában láthatóan nagy szerepet játszott Nicolaus Zaffius. Levelei jól kirajzolják ezt a folyamatot. Még a fogság időszakájában is megfigyelhető nála valamiféle kettősség. Részben az események konkrét, pontos diplomáciai-politikai jelentésükkel bukkannak fel, amelyek alakításában maga is jelentős szerepet vállal, részben azonban biblikus, majd egyre inkább eszkatologikus értelmezésük figyelhető meg. Ez felerősödik a kiszabadítás/szabadulás utáni időszakban. 1676. február 29-i levelében már az oroszánok közül szabaduló Dánielhez, a tüzes kemencéből megmenekülőkhöz és Jónáshoz, a cetből, tengeri gyötrelmekből megmenekvőkhöz hasonlítja a magyarok sorsát. Április 25-én írja, hogy a magyar prédikátorok megszabadultak a pokolból és a paradicsomba jutottak. Május 2-án tudatja zürichi pártfogóival, hogy azokat az oroszánok verméből szabadult Dánieleket, a babiloni tüzes kemencéből megmenekvőket és a tengeri szörnyeteg gyomrából kikerült Jónásokat szemtől szembe láthatta. *Ezek a legfélébbre mosattattak a báránynak vérében*. Szinte szó szerint ezzel azonos május 5-i levele, amelyet ugyancsak a zürichi egyház és iskolák előljáróinak írt. Május 9-én újra nyomatékosítja a zürichieknek: kéri őket, hogy ezeket az oroszánok verméből csodálatosan megmenekült Dá-

Az adatok Elias Johannes Gennatius, velencei kereskedő Albumából valók, aki a gályarabok jötevője volt, velencei tartózkodásukat segítette Svájcba indulásuk előtt. Vö. még THURY Etele, *A Dunántúli Református Egyházkerület története*, I–II, s. a. r. KONCSOL László, Pozsony, Kalligram, 1998 (Csallóközi Kiskönyvtár).

¹⁵ „Pauli ad Galatas cap. 2. versic. 20. Una cum Christo crucifixus sum, vivo autem non amplius ego; sed vivit in me Christus, et vitam quod nunc vivo in carne, vivo per fidem illam Filii Dei, qui dilexerit me et et tradidit semetipsum pro me.” THURY, *Adatok, i. m.*, 186. Itt a szövegben valamiféle *compassio értelmé-jelentése formálódik meg, amely a Christiformitas jellemzőit is mutatja*.

¹⁶ THURY, *Adatok, i. m.*, 93.

nieleket, ezeket a babiloni égő kemencéből, mint égő üszköket kiragadt társait, ezeket az iszonyú tenger gyomrából a megváltás révpartjára hajított Jónásokat öleljék magukhoz szeretetettel, és becsüljék meg őket. Oltalmukba ajánlja *a Krisztus szerelméért és a báránynak véérért, amelyben megfüröszötték felső ruháikat*.¹⁷

3.

Ennek a reprezentációs és identitásképző folyamatnak május 20-a volt a csúcspontja, amikor Heidegger a Chorherrenstubeban fogadta lelkész- és tanártársaival a megszabadított magyarokat, és latin nyelvű szónoklattal köszöntötte őket.¹⁸ Ezt az eseményt a későbbi – 1698-ban kiadott – *Historia Vitae Johannis Henrici Heideggeri* című életrajz is kiemelt helyen kezeli, és közli az akkor elmondott üdvözlőbeszédet. A kiemelt eseményhez méltónak nevezi a szónoklatot, amelyet Heidegger az *élő mártírok* fogadásán mondott el egyházi és polgári személyek nagy nyilvánossága előtt, azok nevében, könnyeit a legbőségesebben ontva, amely az ő élettörténetének az ékességeként az utókor számára is megjelent. Látható, az életrajzíró is kiemelt jelentőségűnek tekinti a rendkívüli érzelmi hatásokkal zajló eseményt, amely az utókor emlékezetében is Heidegger életének ékessége: méltó effektusaiban és különlegességében a reprezentációs alkalomhoz, amit az utókor is méltán őriz és becsül.¹⁹ Már a megszólításban hangsúlyos a mártírológiai megközelítés, ahol háromszoros a megerősítés: nevezi őket Jézus Krisztus bajnokainak és dicső mártírjainak, az Úr hitvallóinak. (Jesu Christi [...] athletae et Martyres gloriosi,

¹⁷ „Danieles istos ex leonum fovea ereptos eiusdem socios ex fornace urdente Babylonica, centiones extractos totidem Jonas ex monstrorum marinorum ventre ad gratiae littus (sic!) eiectos amplecti, vah, quam fuit volupe! [...] *candidissima haec viscera per viscera Jesu, per sanguinem agni, in quo lavarunt stolas suas isti*, qui certe veniunt ex magna afflictione, animitus commendo.” *Uo.*, 182. „Danieles istos ex fovea leonum ereptos, eiusdem socios ex ardentis Babylonicae fornacis igne, tanquam titiones extractos, Jonitas hosce, Commendo illos per viscera Jesu, et *per sanguinem Agni, in quo lavarunt stolas suas, et veniunt ex magna afflictione* [...]” *Uo.*, 184. „Danieles istos ex fovea leonum mirabiliter ereptos, ejusdem socios ex ardente fornace Babylonica, tanquam titiones, extractos, Ionitas hosce monstrorum marinorum ventre ad redemptionis littus eiectos amplectamini exosculemini εν φιληματι αγιω Commendo vestris visceribus haec candidissima viscera per viscera Jesu, et *per sanguinem Agni, in quo lavarunt stolas suas Viri*, qui veniunt ex magna afflictione.” THURY, *Adatok, i. m.*, 195.

¹⁸ A szónoklat latin nyelvű kézírata fennmaradt a zürichi Staatsarchiv gyűjteményében, innen adta ki: THURY Etele, *Adatok, i. m.*, 205–208. – Bern város könyvtárában megvan az egykorú Escher-féle gyűjteményben ugyanennek a német fordítása, a következő utóíráttal: „Mit dieser Anred wurden den 20. May. Anno 1676 auf der Chorherrenstube bewillkomet 21 ungarische Predikanten, welche von Herr Admiral Ruyter ab den Neapolitanischen Galeren erlediget worden.”

¹⁹ „Haud, opinor, indigna est Oratio, qua Tiguri ex triremibus adventantes tot vivos Martyres Heideggerus in Curia Ecclesiastica, ministerio universo, & civibus aliis coram publico nomine inter lachrymas uberrime effusas, salutavit, quae historiae vitae ejusdem inserta ad posteritatem abeat.” *Historia Vitae Johannis Henrici Heideggeri, theologi Helvetio-Tigurini. Cui non pauca historiam Ecclesiae temporis ejusdem, nec non literas concernentia inferuntur*, Tiguri, Typis Davidis Gessneri, 1698, m3r.

[...] Domini confessores) „Nézzük a tiszteletre méltó arcukat, miként az Úr angyalainak, dicsőítjük, mégsem a szívünk legmélyének könnyei és sóhajtása nélkül. Ugyanis mi az Apokalipszis ismeretes vénei közül az egyikhez hasonlónak gondolhatjuk őket. Kik ezek a fehér ruhába öltözöttek, kik ezek és honnan jöttek? Az isteni kinyilatkoztatás nekünk mintegy válaszol: *Ezek azok, akik a nagy gyötrelmekből érkeztek, akik megmosták a ruháikat, azokat a Bárány vérében megfehéřítették.* A hajdan olyannyira virágzó magyar egyházak – Krisztus annyi hű követője – az Antikrisztus prédájává váltak. Ti is éppúgy őřiztétek a templomaitokat, mint az egykori Milánóban Ambrosius a bazilikát az őřjőngő Auxentius ellen, ti pedig a rettenetes tigrisnek – az alvilág ganéjának –, Kollonics Lipótnak ellenálltatok [latinul: „*immani illi tigridi Collonitschio, inferni excremento, tradere recusastis*”]. Jóllehet sok nyomorúságot kellett elszenvedniük, de az Úr nem hagyta el megalázott szolgálait, *miután őket a Báránynak vérében fehérre mosta, az ártatlanság fehéřített ruhájába öltöztette és a nagy veszedelemben elküldte értük a szabadítót* Ruyter tengernagy személyében. Az isteni kinyilatkoztatás tehát – ahogyan mondtam – felénk harsogja: Ezek azok, akik a nagy szenvedésekből jöttek, és a ruháikat a bárány vérében kifehéřítették. A mindenható Isten, élet és halál ura, aki az élet és halál kulcsa, aki a hőőket támasztotta, aki a hőőseit mennyei lélekkel és erővel felruházta, azt a holland Periklészt, vagy mondhatjuk inkább Gedeont, ez megszabadított titeket az üldözőkötől, és miként második Dánieleket az oroszlánok verméből és a babiloni tüzes kemencéből is megmentett. Mentünk a tűzbe és a vizekbe, de te kivezettél minket a bőségbe és a vigasztalásba. Amikor Jehova visszaállítja a tiszta Siont, ott vagyunk, mint a csodálatos álmot látók. Akkor betölti a szánkat a nevetés és a nyelvünk ujjong: akkor mondják a nemzeteknek: Nagy dolgot tett az Úr értünk, nagy dolgokat tett az Úr miértünk, örvendezők vagyunk. Ennélfogva Isten kiváló férfiai, mi mint Isten angyalait köszöntünk, befogadunk, megvendégelünk titeket. Ahogyan korábban reformátor őőseiteket a mi zürichi egyházunk és egész közösségünk szeretettel és szívesen fogadta, amint segítséget nyújtott és befogadta az emlékezetes Bullinger az akkoriban – a katolikus Mária által könyörtelenül – száműzött, világszerte leghíresebb angol püspököket és teológusokat, ugyanazzal a hittel és szívbeli kegyességgel fogadunk be titeket, az Úr megszabadítottjait, megmentettjeit és néki szenteltek.”²⁰

²⁰ „Quibus vos titulis aliis, pietate & constantia vestra dignis compellem, exornemque, vix reperio. Faciem vestram venerandam, ut Angelorum Domini, intuemur, salutamus, suspicimus, non sine imis cordis nostri suspiriis & lachrymis. Etenim liceat nobis cum uno ex senioribus illis Apocalypticis quaerere: Hi vesti stolis albis quinam sunt, & unde venerunt? Divinum quasi oraculum nobis respondet: Hi sunt, qui venerunt ex magna tribulatione, *qui lavarunt stolas suas, easque sanguine Agni dealbarunt* [...] Seculum integrum, & quod excurrit, elapsum est, ex quo Ecclesiastica nostra Tigurina, quam inde a Reformationis tempore, prae multis aliis, Deus ineffabili gratia prosecutus est: nec non, tum ejusdem Antecessor & Reformator, vestris quoque Ecclesiis tum notissimus, Bullingerus simili fere modo flagrante persecutione Mariana, exules Anglos, Episcopos & Theologos toto orbe celeberrimos excepit, & cum iisdem hospitalem tesseram sincere fideliterque communicavit. Eadem fide & sinceritate vos, salvati, liberati & asserti Domini, excipimus [...] Vos ut Angelos Dei excipimus, salutamus, reveremur, & pectoris nostri labiis praesentes exosculamur.” *Uo.*, m3v.

Heidegger egész gondolatmenetét János jelenéseinek gondolatmenetére építi, különösen erősen hat a 7. fejezet nyelvezete, fogalomkörei.²¹ Ennek érvényesülését megfigyelhettük már Zaffius leveleiben, az ottani kulcsfogalmak visszaköszönnek Heideggernél, vagyis *a szabadulás utáni narratíva megformálásának első üteme a velencei orvoshoz köthető*. Heidegger a történetet szinte teljes egészében apokaliptikus, eszkatologikus szinten értelmezi, az „evilági” történeti-politikai jelentéstartalmak csak nagyon áttételesek maradnak. (Erre utalnak az átélt szenvedések és a vágyakozás, hogy visszajuthatnak egykori hazai egyházaikba. Amihez a reményt Jézus Krisztus adja, aki lesújt és bünteti a bűnösöket, szétzúzza a Sátán és az Antikrisztus erőit.) Sokszorosan működteti az apokaliptikus nyelv és cselekmény aktualizálásának eljárásait. Az Úr angyalainak arcához mutatja őket hasonlatosnak, ami nagyon erőteljes eszkatologikus átértelmezés, hiszen az angyalok Isten trónja körül állnak és magasaltják az Urat, kihirdetik az isteni ítéletet, a feltámadottak angyalokhoz lesznek hasonlatosak.²² Kétszer is elhangzik a szövegben ez a nyomatékosítás. Heidegger elbeszélőként szól legtöbbször a köszöntöttekhez (vos, vobis), azonban olykor eltűnik ez a grammatikai határ, és összeolvad a megszólító a megszólítottal valamely üdvözönosság bizonyosságában (nos, nobis). Ez igen jelentős döntés volt Heidegger részéről, mert így merőben más dimenzióba helyezte az egész narratívát és annak interpretációját. Ezt megelőzően a történet alapvetően evilági dimenzióban zajlott, most pedig szinte teljes perspektívaváltás játszódik le.

Jól látszik a perspektívák különbsége, ha Miklós Ödön tanulmányára gondolunk. Ez árnyaltan mutatja be azt a diplomáciai-egyházpolitikai-politikai fogalmi rendszert, amelyben értelmezték a gályarabok kiszabadításának feladatát, feltételeit. Ebben kulcsszerepet játszott a diplomáciai közbenjárás, az intervenció egyházpolitikai-politikai értelmezése, esetleges katonai erő alkalmazása, a császári kegyelem, a pré-

²¹ A Hanai Biblia szövege alapján idézzük: „Azután tekintéc és imé vala nagy sokaság, mellyet senki meg nem számlálhatna, minden nemzetségből, ágazatból, népec és nyelvec közzül, és állanac vala az szék előtt és az bárány előtt, fejér ruhákba öltözve, és az ő kezekbe pálma ágac. Es kiáltnac vala nagy szóval, mondván: az idvösség az mi Istenünktől vagon az ki a székbén ül, és a bárántól. Az Angyaloc pedig mind, az széknec, az véneknec és az négy lelkesállatoknac környüloc állanac vala, és ez szék előtt artzül lebúrulanac, és imádác az Istent. Ezt mondván: Amen. Aldás, tisztesség, bölczeség, hálá adás, diczőség, hatalom az mi Istenünknec mindöröckön öröcké, Amen. Ackor megszólita engemet egy az vénecc közzül, s-monda nékem: ezec az kic fejér ruhába öltöztetec, kiczodác és honnét jöttec? Es mondéc néki: URam te tudod, és monda nékem: ezec azoc az kic jöttec az nagy nyomorusagból, és megmostác s-megfejértettéc az ő ruhájokat az bárannac vérében. Annakokáért vadnac az Isten székinec elötte, és szolgálnac néki éjjel nappal az ő templomában, és az ki ül az székbén, lakic ő vélec. Nem éheznecc többé sem szomjuhoznecc és az napnac hévsége, vagy valami egyéb hévség sem árt nékiec. Mert az bárány az ki vagon az széknec közepiben, az legelteti őket, és az vizeknec élő forrásira viszi őket, és eltöröl Isten az ő szemekről minden könyhullatást.”

²² Ebben a nyelv- és fogalomhasználatban – változó mértékben – tetten érhető a Christiformitas (conformatio ad Christum) néhány jellemzője, amely egyébként a protestáns mártirológiai irodalomnak is – a hagiográfikus előzményeket követően – sokszor meghatározója.

dikátorok elvesztett hazai jogainak visszaszerzése, a magyar protestáns egyházak jogainak restitúciója, az intervenció fogalmának teológiai értelmezése (Beza-Kálvin). A császári kegyelem elfogadása a véstörvényszék jogos ítéletének beismerését jelentette volna.²³

Egyetlen pontja van Heidegger gondolatmenetének, amely evilági történelmi pontosságra törekszik, ez pedig az egyháztörténelmi összefüggések megnevezése. A magyarok sorsát a svájci és magyar protestáns egyháztörténet kapcsolatrendszerébe illeszti úgy, hogy párhuzamba állítja az ősegyház (Ambrosius), majd az angolok üldöztetésével is. A magyarok megpróbáltatása és ellenállása Ambruséhoz fogható, amint Auxentius őrjöngése is Kollonicséhoz mérhető. (Az ősegyház protestantizmussal való párhuzamba állítása a reformáció egyik gyakori önlegitimációs eljárása, saját múltkonstrukciója az emlékezetpolitika – Erinnerungspolitik – fontos eleme.)²⁴ Ez egyértelmű utalás Bullinger nevezetes művére, a *De persecutionibus ecclesiae christianae, liber-re*, amely 1573-ban jelent meg Zürichben latinul, Josias Simler fordításában.²⁵ A Szent Bertalan-éjszaka utáni évben születik Bullinger műve, amely választ keres az egyetemes egyháztörténetben kora legnagyobb protestánsüldözésére. Tulajdonképpen az egész kereszténység történetét az igaz és hazug vallás ellentétéként-küzdelmeként írja le.²⁶ A protestantizmus egyháztörténet-írása a későbbiekben ezt alapvető elméleti munkaként használta, a mártírológiai jelleg hangsúlyozásánál gyakran hivatkoztak rá. Bullinger műve sűrűn alkalmazza a mártírológiai fogalomrendszert, az igaz egyház üldözöttjeinek megnevezése: *Les enfans martyrs*. Ezeket a mártírokat kiemeli a középkori egyháztörténet folyamatából, sőt szembeállítja a hagiográfikus szentek kultuszával és a pápaság intézményével: állítása szerint ezek a mártírok már elutasították a bálványimádást, a mise szentségét, a szentek közbenjárói szerepét és a hozzájuk való fordulást, a szerzetességet és a kolostori életet.²⁷ A szent mártírokat az evan-

²³ MIKLÓS Ödön, *Holland intervenció a magyar protestantizmus érdekében (1674–1680)*, Pápa, [s. n.], 1918.

²⁴ Vö. THOMAS FUCHS, *Traditionsstiftung und Erinnerungspolitik. Geschichtsschreibung in Hessen in der Frühen Neuzeit*, Kassel, Verein für hessische Geschichte und Landeskunde, 2002 (Hessische Forschungen zur geschichtlichen Landes- und Volkskunde, 40).

²⁵ *Germanicè conscriptus, et ex Germanico sermone in Latinum conversus, per Josiam SIMLERUM, Tiguri, Froschoverus, 1573.*

²⁶ Gyorsan lefordították francia és angol nyelvre is Bullinger értekezését, hogy minél szélesebb körben mozgósítsák az európai protestáns közvéleményt, több kiadása is megjelent mindkettőnek: *Histoire des persecutions de l'Eglise, contenant le denombrement des persecutions que l'Eglise de Dieu a souffertes depuis la naissance de Jesus Christ jusques à present. Ensemble les causes des persecutions, et les jugemens de Dieu contre les persecuteurs. Item plusieurs excellentes consolations et exhortations à patience et perseverance en la conoissance et crainte de Dieu. Composée par Henri BULLINGER, Ministre de l'Eglise de Zurich, et nouvellement traduite en François, Genève, Eustache Vignon, 1577; The Tragedies of Tyrantes. Exercised vpon the church of God, from the birth of Christ vnto this present yeere. 1572. Containing the causes of them, and the iust vengeance of God vpon the authours. Also some notable comfortes and exhortations to pacience. Written by Henrie BULLINGER, and now Englished, London, William How, 1575.*

²⁷ Vö. CHRISTIAN MOSER, *Die Dignität des Ereignisses: Studien zu Heinrich Bullingers Reformations-*

gélium igazi, drága kincsének és a kereszténység hitvallóinak, tanúságtevőinek nevezte. Ezek a próféták, doktorok és hitvallók már sokkal régebben elhívtak hozzánk, mint a zsinatok. Azok bizonyítékok és tanúságtevők, és az ő boldog haláluk Krisztus szerelméért (heureusement morts pour l'amour de Christ) hamarabb volt, mint a pápaság.²⁸ Utolsó fejezetében közli Afrikai Fulgentiusnak a mártirokról írott levelét: *Fulgence Evesque en Afrique, Au Sermon des Martyrs*.²⁹ Önálló fejezetben foglalkozik a mártírok vizsgáztatásának kérdéskörével. *Chap. XVII. Consolation es persecutions, & exhortation à patience & perseuerance, Consolation en toutes persecutions*. Bullinger gondolatmenete is azt bizonyítja, hogy a mártirológia és hagiográfia szétválasztása nagyon fontos volt a protestantizmus számára, a mártirológiát beilleszteni kívánta egyháztörténeti koncepciójába.³⁰

1676. július 11-én Rudolphus Hospinianus a menekülteknek egy Buccariból valamivel később érkező ötfős csoportját köszöntötte szónoklattal a zürichi paptársak nevében.³¹ Már a megszólító üdvözlés markánsan alkalmazza a mártirológiai fogalmakat: „Viri Reverendi Clarissimi Doctissimi *Martyres Jesu Xri gloriosissimi Fratres*

geschichtsschreibung, Leiden, Brill, 2012; Peter BURSCHEL, *Sterben und Unsterblichkeit: zur Kultur des Martyriums in der frühen Neuzeit*, München, Oldenbourg, 2004; Peter GEMINHARDT, *Martyrer und Martyriumsdeutungen von der Antike bis zur Reformation*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 2009, 289–322; Fritz BÜSSER, *Die Prophezei: Humanismus und Reformation in Zürich: Ausgewählte Aufsätze und Vorträge; zu seinem 70. Geburtstag am 12. Februar 1993*, hrsg. von Alfred SCHINDLER, Bern, Lang, 1994; Wolf-Dieter HAUSCHILD, *Martyrergedanken in der evangelischen Kirche*, Zeitschrift für Kirchengeschichte, 2009, 323–339.

²⁸ „Par ainsi ces saints Martyrs nous laisserent le saint & precieux thresor de l’Euangile, & de la foi Chrestienne. Ces Apostres ou docteurs & prescheurs enuoiez vers nous ont esté long temps deuant, & sont bien plus anciens que les Conciles. Il sont vescu, enseigné, & sont heureusement morts pour l’amour de Christ, auant que la Papauté fust. Car la Papauté n’estoit pas encores à Rome, comme elle a esté depuis. Il n’y auoit point encores d’idoles en l’Eglise, ni de sacrifices de la messe, ni d’invocation des saints, ni de moines, ni de cloistres.” BULLINGER, *Histoire des persecutions de l’Eglise, i. m.*, 108.

²⁹ *Uo.*, 294–296.

³⁰ Azonban arra is találunk példát bőségesen, hogy a protestantizmus hagiográfikus hagyományok asszimilálására törekszik. Vö. FUCHS, *Traditionsstiftung, i. m.*, különösen 48–75 (*Das Zentrum der historiographischen memoria: Die heilige Elisabeth c. fejezet*) és 159–179 (*Expansionistische Politik und Geschichtsschreibung unter Landgraf Moritz. Die »Hessische Chronica« Wilhelm Dillich c. fejezet*). Lásd még IMRE Mihály, *A hesseni protestáns Szent Erzsébet-recepció jellemzői, határai Szenci Molnár Albert műveiben = I. M., Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról*, Sárospatak, Hernád Tiszáninneni Református Kiadó, 2012 (Nemzet, Egyház, Művelődés, 7), 255–281.

³¹ A terjedelmes kéziratos forrásgyűjtemény a TREKN R 2754 jelzetű kötete, teljes egészében a gályarab irodalom dokumentumait tartalmazza közel nyolcszáz lapon. Címe nem fejezi pontosan a tartalmat: *Historia ministrorum protestantium. Anno 1673.*, mert néhány évvel későbbi források is szerepelnek a kötetben. A dokumentumok 18. század eleji másolatok, a gyűjtemény összeállítója láthatóan nagyon tájékozott volt a témakörben, nagy szakértelemmel végezte munkáját. Ebben olvasható Hospinianus szónoklata: *Oratio Venerandi Viri Domini Rudolphi HOSPINIAI, Praepositi Collegii Canonicorum dignissimi, qua Fratres quinque Hungaros Bucarino Liberatos, in Stuba Canonicorum totius, totius Venerabilis Ministerii Tigurini nomine affatus est 11. die Julij Anno 1676.*

in Christo plurimum Colendi Amandi! Cum tantos Viros *Athletas pro Nomine Jesu fortissimos*, tum nuper e Triremibus Neapolitanis ad nos adductos, tum paucis ab fine diebus ex iniquissimis carceribus Buccarinis siue advenientes tamquam *Angelos Dei* intuemur [...]"

Jól látszik, hogy két szinten: az evilági és a túlvilági-eszkatologikus szinten értelmezi az érkezett menekültek sorsát, akik ugyan nagyon konkrétan a nápolyi gályákról és Buccari pokoli szenvedéseket okozó börtöneiből menekültek meg, ugyanakkor ők Jézus Krisztus mártírjai és a leghősiesebb bajnokai, Isten hozzánk érkező angyalai. Megérkezésükért áldott legyen az Úr, aki irgalmával kiszabadította őket, és most megajándékozta valamennyiüket a *vigasztalással* ezen a helyen (Deus omnis Consolationis). A vigasztalás (consolatio) adománya és feladata mindkét üdvözlő beszédben kulcsfontosságú, ugyanezt láthattuk Heideggernél is. János jelenéseinek 12. fejezete alapján elbeszéli a Napba öltözött Asszony történetét, aki megszülni készül gyermekét, majd az üldöző tűzvörös sárkány elől a gyermek Istenhez ragadtatott, az asszony pedig elmene-kült a pusztába, ahol Istentől elkészített helyen volt. Az üldöző sárkány pedig nagy küzdelemben levettetett az égből, legyőzték őt a bárány vérével és bizonyágtételük erejével azok, akik nem kímélték életüket. Ezért vigadjatok egkek és akik benne lakoztok. Ehhez hasonló a mai egyház, különösen a magyar református egyház harca az őt üldözőkkel.³² Ez az egyház az üldözők ellenére virul éppúgy, mint a korábbi évszázadok során védelmezői: Nagy Theodosius, Nagy Constantinus, VIII. Henrik, Jakab király és Erzsébet királynő idején Angliában, IV. Henrik alatt Franciaországban. Üldözői időszakában kemény iga alatt szenvedett Nero, Domitianus, Decius, Julianus római császárok, II. Fülöp spanyol király, Mária királynő uralkodása alatt, a mohó sárkány által, azaz a kiehézett társai, a babiloni szajha családságainak életükkel ellenálltak, a közelgő végítélethez, Jézus Krisztus utolsó eljövételéhez állhatatos hűséggel megmaradtak. Ennek a változásnak, ti tiszteletre méltó férfiak, a ti kedves gyülekezeteitek, a ti családjaitok most ennek tanúi. Mivel ugyanis Magyarország a kelet legjobban elpusztított királysága és Európának a korábbi évszázadokban és a tiszta keresztyén hitnek művelt ékessége, a babiloni szajha és az ő lator szövetségei fegyverrel támadtak a magyar egyházra. Hazugul

³² „Non sine Causa Spiritus Sanctus in terra militantem, in Apocalypsi Divi Johannis comparat cum Foemina partui vicina, quae quidem Splendidum in modum amicta Sole, Lunam pedibus calcans, & capite 12 Stellis coronata, sed quam parturiendi dolores propinqui, et ad tantis rubicandi Draconis frians, & neci proxime dedendi foetus, destinatum os, tantum non enecaret, & cito aufugio in eremium expelleret. Quemadmodum enim foeminam Partui vicinam modo praecipiti animo propinquantes parturiendi dolores, exterrent, modo foetus quem enixa est, laetissimus aspectus, gaudium ingenti erigit: ita etiam Ecclesia Xti modo rebus prosperis fruens, Sole justitiae, nullis impedita errorum, vel persecutionum Nebulis. Laeta fruitur, Terrestria & inania Pedibus conculcans, & Astris Liberi, & orthodoxi exercitii Religionis pulchre respondens, veluti sub Imperatoribus Theodosio Magno, Constantino item Magno, Henrico VIII. Jacobo Rege, & Elizabetha Regina Angliae Henrico IV. Rege Galliae, Magnaticum voluptate accidit, modo sub gravi jugo Neronis, Domitiani, Decii, Juliani Imperatorum, Philippi II. Regis Hispaniae, & Mariae Reginae Angliae per Draconem hiantem, idest famelicis Satellites, Meretricis Babilonicae Vitae ejus insidiae tenduntur, eaque in eremum expellit [...]" *Historia ministrorum protestantium. Anno 1673, i. m., 651–654.*

aposztáziára akarták papjait kényszeríteni, börtönnel, fegyverekkel és kínzásokkal sanyargatták azokat. A nagy üldözés korszakaira való utalás egyértelműen Bullingert követi, a jelen eseményeit ebbe az egyház- és világtörténeti folyamatba illeszti.

Otrokocsi Fóris esetében is megragadható a változó folyamat: szabadulásuk előtt óvakodik a mártír önreprezentáció használatától. A *Furor Bestiae* elbeszélése szerint a kínzásokra és fogságra indulókat kínzóik a következőképpen gúnyolták: „Mikor az udvarnokok megláttak bennünket fehérneműinkkel, s más csomóba kötött holmijainkkal, mert hiszen tudtuk, hogy előbbi szállásainkra már vissza nem térhetünk, tehát felkészültünk az útra mindnyájan, – rettenetesen kacagtak, és szitkokkal, rágalmakkal illettek bennünket, mondogatván: *Hova mentek, ti ördög vértanúi?* (Ez volt a leggyakrabban használt szitkozódásuk.)” (A latin eredetiben: *Quo tenditis vos Martyres Diaboli?*)³³ A *Furor Bestiae* utolsó fejezete áttekinti a fogságba hurcoltakat, azonban itt is különbséget tesz a szenvedésben meghaltak és a túlélők között, *csak az előbbieket nevezi mártírnak, az utóbbiak hitvallók, Krisztus-szolgák, testvérek és atyafiak* („[...] nomina Martyrum et Confessorum describuntur [...] Nomina Martyrum Hungaricorum, in ipsa captivitate sub onere durissimae afflictionis mortuorum”).³⁴

1676-ban jelenik meg Zürichben Gyöngyösi István Heidegger respondenseként írott disputációja (*De Clavibus Regni Dei, Apostolis traditis*), amelyet sokan köszöntöttek a hazai egyházak képviselői közül. Különösen a pápai és rimaszombati gyülekezet emelkedett ki közülük, amelyek nagyon megszenvedték az üldöztetést.³⁵ Gyöngyö-

³³ OTROKOCSI FÓRIS Ferenc, *Fenevad dühöngése Magyarországon a Jézus Krisztusról bizonyosságot tevők ellen, 1676*, ford. HERPAY Gábor, kiad. CSIKESZ Sándor, 1933, Bp., [s. n.], 24, 25. A *Martyres Diaboli* fogalom középkori eredetű, amely a hagiográfiai irodalomban ismert, különösen az eretnekmozgalmak kapcsán emlegették, majd később a reformáció körüli polemikus irodalomban is felbukkant.

³⁴ *Uo.*, 68. Megjegyzendő, hogy a kötetet kiadó Csikesz Sándor latin utószavában *martyrologium Hungaricum*nak nevezi azt, a szereplőket pedig egyetemlegesen – minden különbségtétel nélkül – mártírnak titulálja.

³⁵ *Disputationis theologicae, pars prior, de clavibus regni Dei, Apostolis traditis. Quam [...] sub praesidio [...] Joh. Henr. HEIDEGGERI [...] in Alma [...] Helvetiorum, quae est Tiguri, Publicae ac placidae eruditorum disquisitioni subjicit, Stephanus GYÖNGYÖSI, Ungarus, auct. et resp. [...]*, Zürich, [s. n.], 1676 (RMK III, 2797). A Tiszáninneri Református Egyházkerület Nagykönyvtárának (Sárospatak) S. 976 jelzetű példányát használtuk. A kötet különlegessége, hogy *hajdani gályarab tulajdonosa – Rimaszombati K. János – Zürichben kiadott nyomtatványokat kötetett a kolligátumba*. A borító belső lapjára írott bejegyzés szerint: „Collectio Johannis K. Rimaszombathi, instituta Tiguri 1677. continens opera varia, edita ab 1642. ad 1677. quorum praecipuum est Joh. Henr. Ottii Historia Anabaptistica. Accessit Bibliothecae Collegii Ref. Saros. Patak, Ao. 1794. J(ohannes) Sz(ombathi), m. pr.” Szombathi János könyvtárnok nyilván biztos információkkal rendelkezett a kötet provenienciájáról. (Mivel maga is rimaszombati származású volt, közelebről ismerhette a kötet származását.) A könyv tizenhárom nyomtatványa közül tíz zürichi kiadású (három Rimaszombati Mihály – bizonyára János rokonának a – disputációja), a legutolsó pedig a nevezetes mártírológiai értekezés: *Dissertatio de Martyrio*, amelyet Hottinger Heidegger respondenseként adott elő 1677-ben. A kötet szerkezete mutatja, hogy egykori tulajdonosa nagyon is tudatosan állította össze, hiszen a *Dissertatio de Martyrio* valóban a magyar gályarabok sorsára adott elméleti válasz. Azt tudjuk Rimaszombatról, hogy 1676 májusától közel egy évig Zürichben tartózkodott, szoros kapcsolatban J. Kaegius, J. Lavater és J. H. Olley itteni prédikátorokkal. – Természetesen Gyöngyösi disputációjának szövegében is megtaláljuk a gá-

si műve címlapjának hátoldalán olvashatjuk a terjedelmes névsort. A Séllyei Istvánra és Harsányi Istvánra vonatkozó rész *Krisztus élő mártírtjaként emlegeti azokat*: „His 2. Eodem Officio praeditis, illi Eccl. Refor. Papensis M. Ecclesiarum circumjacentium Helveticae confessioni addictarum, Superintendenti meritiss. Huic Ecclesi. Rima-Szombatiensis Minist. vigilantissimo. Ut & caeteris Ecclesiarum, Scholarum Ministris, Rectoribus, ex Triremibus Neapolitanis admirabili Dei providentia liberatis, ut *vivis Jesu Christi Martyribus*, Tiguri Helvetiorum tunc temporis commorantibus, submissee offert.”

A disputához gályarabságukból szabadult, de még Zürichben időző magyarok írnak ajánló verseket (Körmendi György, Komáromi István, Szomodai János, Bátorkeszi István, Leporinus Miklós, Czeglédi Péter, Krasznai Mihály, Szabolcsi Mihály, Jablonczai János, Zedényi István, Szentpéteri Márton, Steller Tamás, Bugányi Miklós, Kocsi Csergő Bálint). Aláírásukban feltüntetik hazai állomáshelyüket és jelenlegi státusukat; ezek a következő megjelölések: nunc exul pro testimonio Jesu, nunc pro Jesu exul. Ajánló verseikben nincs mártírológiai jellegű utalás, de többen is hangot adnak kemény Róma-ellenességüknek.

4.

A *Consolatio...* címlapja után háromlappal ajánlás áll, amelyet a témakör kitűzője, Heidegger *Krisztus katonái tündöklő csapatának* (Candidae militum Christi cohorti) ajánl. Vagyis az egykori magyarországi tekintélyes, tiszteletre méltó férfiaknak, a magyar evangéliumi eklézsiák és iskolák lelkipásztorainak és tanárainak, a legállhatato-

lyarabság szenvedéseire való utalást: „Calamitates horrendae, persecutiones sanguineae, quae Ministros Ecclesiarum, conticescere cogunt, quare ita conqueritur Jeremias, Lam. 2. 11. *Deficiunt lacrymis oculi mei, propter contritionem filiae populi mei*, quales in solo mei natali Pannonio, Hungaria, praeter propter, ab Anno 1674. ad haec usque tempora grassabantur: ita ut, transverberato Ecclesiae pectore, transfixo pene corde, secto vere jugulo, doctrina de unico Mediatore, Redemtore, Servatore Christo, de unico ejus sacrificio propitiatorio, nox illunis, rariae stellae, & quae rutilabant, errabundae videantur; apparuit enim praesertim in nostro horizonte, caligo illa tristissima, qua mulier illa, purior Ecclesia a Dracone fugata [...] Haec ita esse, mecum loquitur experientia rerum rerum magistra nec non Fratres, in visceribus Jesu dilectissimi, fideles Verbi Dei Ministri, quos ad 5. Martii S. N. Anni 1674. ex Hungaria convocando, conticescere coegerunt: Qui proculdubio, eruperunt in haec Gregorii Magni verba: *Deo largiente quantum potuimus, coram vobis fratres charissimi, rimati sumus, nemo autem nos reprehendat, si post locutionem suspenderit, quia uti cernitis nostrae tribulationes excreverunt, undique gladiis circumfusi sumus, versa est in luctum Cithara nostra, organum nostrum in vocem flentium*. Die 8. Maii Anno 1675. ad Triremes ducendo, crudeliter & tyrannice tractando, e solo delere contenderunt. Sed Jehova, cujus Gratia, Die 11. Febr. S. N. Anni 1676. affulsit, & e faucibus leonum, *velut alios Danieles*, e Fornace Babylonica, insolita Tyrannide ardente, velut Sidrac, Misac, Abednego socios, liberos esse voluit, ut eorum, & Ecclesiarum Hungaricarum innocentia, vivo quasi in speculo, orbi universo ad stuporem, exponeret, declararet, timoremque Bestiae Apocalypticae incuteret. De qua haec ingeminare, mihi licitum esto.” Gyöngyösi, *De Clavibus Regni Dei, i. m.*, Br.-v. – Fogalom- és nyelvhasználata, eszkatologikus szemlélete erősen hasonlít Heidegger és Hospinianus előbb bemutatott szónoklataik látásmódjára. Zárásként következik egy nyolcsoros, igen kemény hangú pápa- és katolikusellenes disztichon.

sabban Jézus Krisztus hitvallóinak és bizonyágtevőinek és ugyanazért jó lelkiismerettel, erős lélekkel számkivetést elszenvedőknek: tehát mindezeknek a jeles férfiaknak szól az ajánlás. Ezt követően pontosan felsorolja e férfiakat, nevük mellett feltüntetve itthoni hivatalukat, vagyis eklézsiájukat és iskolai állomáshelyüket. (A magyar hely- és személynevek helyesírásába néhol hiba csúszik.) A névsor a következő: Séllyei István, Harsányi Móric István, Nikléci Sámuel, Kálnai Péter, Komáromi István, Körmendi György, Alistali György, Beregszászi István, Tatai Sámuel, Szomodí János, Újváry János, Rimaszombati János, Szentpéteri István, Köpecsi Balázs, Leporini Miklós, Bátorkeszi István, Otrókoci Fóris Ferenc, Ladmaci István, Nikléci Boldizsár, Szalóczi Mihály, Krasznai Mihály, Zedényi István, Szodói B. András, Jablonczai János, Bugány Miklós, Szentpéteri Márton, Steller Tamás, Kocsi Csergő Bálint, Simoni Péter. Ez összesen huszonkilenc túlélője a gályarabságnak és más sanyargatásnak. Megjegyzendő, hogy a felsorolásban valaki (nyilván későbbi olvasó) láthatóan dühösen áthúzta Otrókoci Fóris nevét – voltaképpen kihúzta a névsorból – és a közismert konvertita neve mellé kézzel írta: tandem Apostata – végül mégis hitehagyott. A névsor alatt magyarázat áll, miszerint a felsoroltak valamennyien a nápolyi gályákról, illetve Buccari börtönéből Isten oltalmazó karja által kiszabadítottak, amikor hatalmas gyötrődéseikből a bárány vére által kiféherített palásttal megérkeztek, az egykor befogadott vendégeknek ajánlva krisztusi vigasztalást kíván, mert Isten erősítette meg őket, a gyötrő üldöztetésnek szilárd közösségükkel bátorságot mutattak, és a börtönökben, gályákon készek voltak a tűrésre, ellenálltak hősiesen a korszaknak, *dicshőséges látványt nyújtottak az Úrnak, az Angyaloknak és az embereknek*, a követőiknek és testvéreiknek példát állítottak. (Már az ajánlásban megtaláljuk a mártírológia kulcsszavait: miles, cohors, confessor, testis, exul.) A magyar prédikátorok és tanárok névsora egyben *mártírnévsorként is értelmezhető*.³⁶

1680-ban jelenik meg J. H. Heidegger *Dissertationum selectarum, sacram theologiam dogmaticam, historicam et moralem illustrantium* című gyűjteményes tanulmánykötete, ebben pedig a *De Martyrio, Breviarium* című terjedelmes értekezés.³⁷ (Ez a tanulmány az 1677-es kiadásnak némileg bővített változata. Amint azonban a cím is mutatja, valóban breviáriumszerű rendszeres áttekintése és kifejtése a protestáns mártírológiának.)

³⁶ „CANDIDAE MILITUM CHRISTI COHORTI, Viris plurimum Reverendis, Clarissimis, Ecclesiarum quondam & Scholarum Hungaricarum Evangelicarum Pastoribus & Rectoribus, Constantissimis Jesu Christi Confessoribus & Testibus, ac pro eodem & bona conscientia Exulibus [...] Ex Triremibus Neapolitanis & Carcere Bucarino, potenti Dei brachio liberatis, Hospitibus quondam, cum ex magna tribulatione, *stolis sanguine Agni dealbatis*, venirent, acceptissimis; Consolationem Christianam, qua ipsi Divinitus muniti, persecutionis urgentis ferociam stabili congressione fregerunt, & parati ad patientiam carcerum, triremium; armati ad tolerantiam mortis, fortiter repugnarunt Seculo, *spectaculum gloriosum praeberunt Deo, Angelis, & hominibus*, secururis denique Fratribus exemplo fuerunt.” *Consolatio, i. m., A2r.*

³⁷ Johann Heinrich HEIDEGGER, *Dissertationum selectarum, sacram theologiam dogmaticam, historicam et moralem illustrantium*, Tiguri, Gessner, 1674–1680. Az értekezés a 283–357. lapokon olvasható. A TREKN F 289 jelzetű példányát használtuk. A magyarokra vonatkozó rész a 329–330. lapokon szerepel.

A második kötet előszava újra fontos megállapításokat tesz. Egyetlen hatalmas – egy lapnyi terjedelmű – mondatba zsúfolja a magyar gályarabok történetének eseménysorát, annak értékelését és magyarázatát. Hazug vádakkal hazug bíróság elítélte őket, a legválogatottabb módon kínozták, börtönbe zárták, majd eladták sokukat rabszolganak a spanyol hajókra. Majd példaként megszabadítottak, az egész világ, az angyalok és az emberek számára látvány lettek. A hős tengernagy kiszabadította őket fogságukból, a halál torkából kiragadta azokat, visszaadta valamennyiüket az életnek a nagy szenvedésekből, akik a bárány vére által kifehéřített palástartalattal érkeztek közénk. Az élő mártíroknak az élő képe a mi szemeinknek és a mi lelkünknek naponta, – nem a legbensőbb rokonszenv nélkül – a mi hitünknek az épülésére is figyelve, a *De Martyrio*, nem kevésbé a *De Consolatione Christiana Sanctorum Martyrum*, segít megmagyarázni, értelmezni az esetet.³⁸ Látható, Heidegger egészen konkrét összefüggést teremt a magyar gályarabok története és művei között: ebben nagy szerepet játszik egy fogalmi összefüggérendszer, de a megrendült érzelmi azonosulás ösztönzése is, amiben önmaguk számára mintaadónak tekinti a magyarok történetét.³⁹ A tematikus összefoglalásban is helyet kap a már korábban megfigyelt kulcsfogalmak közül a bárány vérében kifehéřített palást, *mint a narratíva rögzített eszkatologikus eleme*.

A *De Martyrio* valóban széles körű elméleti áttekintés, amely ugyanakkor nagy példaanyagot vonultat fel a mártírológia köréből. Hetvenhét articulusba rendezi el mondandóját, kronologikus és tematikus elveket érvényesítve. Az egyházatyáktól és az ősegyház mártírjaitól indítja gondolatmenetét. Szándéka hasonló a Bullingernél tapasztalt módszerhez: az ősegyház számos mártírja a Krisztus-szeretet példaképe (*Martyrium exigit amor Dei*), de ezeket nem azonosítja a szentekkel és azok kultuszával; voltaképpen leválasztja a hagiográfiáról a mártírológiát. A mártírok üldözése az igaz hiten lévők üldözése, Krisztust követőként (*conformatio ad Christum*) viselik el

³⁸ Johannis HEIDEGGERI *Dissertationum Selectarum [...] Tomus II.*, Tiguri, 1680, Praefatio: „Pastores & Rectores inno Hungaricos, numero triginta, reformatos plerosque, & nonnullos Augustanos etiam, qui postquam Clero Romano fictis in speciem criminibus adnitente, in iudiciis capitalibus, vinculis artissimis, carceribus foedissimis, denique triremibus Hispanicis famoesissimis, mancipiorum profligatissimorum, per integrum fere biennium, exempla novissima sustinuerunt, *mundo, Angelis & hominibus theatrum facti*, incomparabilis Herois & Archithalassarchi Reuteri, qui pro ea, qua flagrabat, pietate & invicto robore, hostes vivos enecuit, & servos ac amicos Dei, in mortis faucibus haerentes, vitae reddidit; incredibili fide & industria liberati, ex magna tribulatione, *stolis sanguine Agni dealbatis*, recentis adhuc terrore & consternatione, ad nos venerunt, & perinde ac Angeli Domini excepti, pars in Belgio, pars in Germania, pars major apud nos, hospitali cura studioque nostro fruentes, septendecim menses integros larem fixerunt, tristeque exilium, pro viribus nostris sublevati licet, tolerarunt. *Viva illa vivorum Martyrum imago, oculis animisque nostris quotidie*, non sine intima συμπαθεια & fidei etiam nostrae aedificatione, observans, *De Martyrio*, nec non *De Consolatione Christiana Sanctorum Martyrum*, & utrisque oppositis *Lapsibus Sanctorum*, commentandum occasionem suppeditavit.”

³⁹ „Praesentibus adhuc illis Heideggerus de *Martyrio* & *Consolatione Martyrum* dissertationes vulgavit.” *Historia Vitae Johannis Henrici Heideggeri, i. m.*, n2v. – Innen még azt is megtudjuk, hogy mindkét művének francia és német nyelvű fordítását készítették el.

az üldöztetést, amely a mártírok egyik fontos ismertetőjele. Határozottan leválasztja a hagiográfiáról a mártíriumnak ezt az igazi történetét: *visszaélt vele Róma, megrésze-gült a mártírok véréből*. A mai reformált egyház joggal és méltán ítéli magáénak a régi egyház mártírjait, a mártírok ma is az egyház legnagyobb díszei és dicsőségei Krisztusra mutató példájukkal. Több történelmi példával szemlélteti a mártírok üldöztetését, amely a múltban zajlott, de saját korában is jelen van.⁴⁰ Az LI. articulus a magyar gályarabok szenvedéseit mutatja be, bár inkább utalásszerűen beszél a történetről, megpróbáltatásokról. (Igaz, egyértelműen felismerhető a magyarok sanyargatásának története a körülmények rajzából. A még pontosabb azonosítás a kötet végén lévő név- és tárgymutatóban jelenik meg, itt a „Persecutiones ecclesiarum Hungariae” és a „Martyres hungarici” kifejezés szerepel.) Az érzelmi azonosulást jól kifejezi, hogy az ötvenegy sornyi szövegrészlet egyetlen hatalmas, hömpölygő, szenvedélyes körmondat.⁴¹ Vannak azonban olyan fordulatok a szövegben, amelyek egyértelműen utalnak

⁴⁰ „Christi exemplum & praeceptum de fuga in persecutionibus [...] Veteris Ecclesiae Martyres Ecclesia Reformata sibi iure, meritoque, vindicat. Roma Martyrum sanguine ebria est.” HEIDEGGER, *De Martyrio*, i. m., 282.

⁴¹ „Et quis, amabo, *verorum Martyrum nomen* & omen invideat iis, qui (ut exemplo praesentissimo rei huic lucem foeneretur) ficti criminis praetextu in jus vocati, ab infensissimo iudice causae Christi vadimonium ultro deserere, Basilicas sponte tradere jussi, cum ob timorem Dei id illis non liceret, & libellis seu Albo praevaricatorum in causa Dei, vel Apostatarum nomina sua dare constanter renuerent, capitis & fortunarium, lata decretoria sententia, damnati, pars praeter locum supplicii, stipante carnifice rapti, superato jam mortis terrore & amaritudine victa, ut lentioribus poenis ad persecutorum libidinem inflecti, & praevaricandum in causa Christi subigi possent, velut ex morte revocati, in carceres foedissimos, squalidissimos compacti, durissimis compedibus & poene ἀβρατά κτοις constricti, dira fame, siti, frigore, laboribus poene intolerabilibus, foedissimis quinetiam & spurcissimis; verberibus languineis, nefandis opprobriis, quibus non tam se, *quam Christum & innocentem religionem* proscindi & lancinari animo tristissimo audiverunt, excruiati & poene enecti, post integrum plus annum per calamitates ejusmodi concatenatas & insidias quaesitissimas constantiae illorum structas extractum, ne quid ad barbaram crudelitatem deesset, per remotissima asperaque itinera inter militum, ac inprimis vivo Deo Israelis nefarie illudentium, ad sanguinem usque uberrime profluentem coedentium catervas, gravissimis compedibus vel vinciti vel onerati, increpando perpetim, tundendo, vires corporis gravi adeo itinere fractas objurgando, servilibus verberibus sine fine & modo propulsando, miserrime raptati, teterrimo triremium supplicio affecti, precarium inter infidelium blasphemias, ante oculos patrata inquinatissima a barbaris & ἀπηλικόσι scelerea, immanissima, quotidianum veluti cibum, verbera, exactos crudeliter labores plusquam serviles, spiritum ducentes, mancipiorum profligatissimorum exempla novissima sustinuerunt, & tanquam prābata oves mactationi destinatae, seu morti destinatae piaculars victimae, *theatrum mundo, Angelis & hominibus facti sunt*; donec conclamata fere apud homines salute, post menses decem in famosis triremibus illis, & plures ab aliis etiam in infernali velut carcere toleratos, fide ipsorum omnibus jam contumeliis, calamitatibus, minis, suppliciis majore & excelsiore, & tanquam Marpesia caute, ventos, ictus, procellas, *fluctus omnes ridente, contemmente*, superante; liberatione tandem miraculo proxima, ex intoleranda servitute sospitati in libertatem (si libertas est triste exilium, continuaque a patria, Ecclesiis, charitatibus avulsio) asserentur. Diceres, novum hoc (uti foecundum in excogitandis suppliciis est persecutorum, *Lojolitarum inprimis, ingenium*) insolentiusque esse Martyrii genus, quo morte ipsa gravior poena sancitur, *non occidere* fideles Christi testes, ut delassata longis diversisque cruciatibus illorum patientia, & victa *tandem constantia de fide & virtute illorum*, sine ullis, quod ajunt,

a magyar szereplőkre, a szenvedés színhelyeire és idejére: *post integrum plus annum, teterrimo triremium supplicio affecti, post menses decem in famosis triremibus illis, tanquam Marpesia caute.*

A két írást összehasonlítva – sőt belevonva az üdvözlőbeszédet és annak 1677-es nyomtatott változatát – egyértelmű, hogy a *Consolatio* és a *De Martyrio* szorosan összetartozik, mindkettő Heidegger érveinek, elméleti látásmódjának kifejtését tartalmazza, disputáló hallgatói professzoruk álláspontját jelenítik meg. A *Consolatio*t utóbb kiadja Heidegger válogatott értekezései között is, ami bizonyítja, hogy azt mennyire sajátjának tekintette. (Itt azonban már elhagyta a magyaroknak szóló ajánlást, terjedelmes tartalomjegyzék segíti az áttekintést, néhol a szöveget is megváltoztatta.) Megjegyzendő, hogy a *Consolatio* és a *De Martyrio* című értekezéseinek volt több német és francia nyelvű kiadása is, ami azt bizonyítja, hogy szerzőjük minél szélesebb körben kívánta biztosítani azok publicitását.⁴² Ez ugyanakkor azt is jelentette, hogy ezek a művek németül és franciául ugyan svájci kiadóknál jelentek meg, de hozzáférhetőek lettek az egész francia és az egész német nyelvterület számára. Ez bővítette a – korán megszerződő – hollandiai és angliai nyilvánosság határait más irányokba, és egyértelműen

feriis, multiplicium formas sustinente discriminum, laetissimum triumphum hostes ἀπάνθρωποι agere possint. Sed benedictus Deus Deus ad salutes (Psal. LXVIII. 21.) qui se ne in tali quidem tentatione fideles suos deserere, & quamlibet πύρωσιν seu ignitam Sanctorum suorum probationem, ad optatam tandem catastrophem perducere posse, eximum gratiosumque documentum dedit.” HEIDEGGER, *De Martyrio*, i. m., 282. – Heidegger más műveiben is lépten-nyomon megtalálhatjuk a magyar exulánsok történetére való utalást vagy történelmi értékelést. Így a *Dissertatio de miraculis ecclesiae evangelicae [...]* című disputában is, amelynek Johannes Jacob Cellarius volt a szerzője, témavezetője pedig Heidegger. (Assumens David Holzhalbis, Tiguri, Typis Davidis Gessneri, 1696. A TREKN F 289 jelzetű kolligátumában lévő példányt használtuk.) A 121–122. lapokon a magyar mártírok – vagyis a gályarabok – üldöztetését mondja el az értekezés, a 131-en pedig a hit védelmezőiként sorolja fel az erdélyi fejedelmeket: Bocskait, Bethlen Gábort és a Rákócziakat.

⁴² 1686-ban egy német nyelvű összefoglalását adja a mártírtémának: *Johan Heinrich HEIDEGGER Kampf-Platz Getreuer Blut-Zeugen Jesu: Vorge stellt In dreyen Theologischen Betrachtungen, I. Von dem Martyrthum, und den Märtyrern ins gemein. II. Von dem Trost der Märtyrer, oder, womit sie, und alle um Jesu willen verfolgte Christen sich stärken und trösten mögen. III. Von den Schwachheiten, und Glaubens-Fällen der Heiligen, In diesen schweren Verfolgungs-Zeiten [...] aus der Lateinischen in die Teutsche Sprach übersetzt Von Joh. Friderich Utzinger, Inspect. des Neuen Collegii, Zürich, Gessner, 1686.* – 1688-ban újabb formában lát napvilágot a német változat: *Joh. Henrici HEIDEGGERI, SS. Theol. Doct. & Professoris in Zürich, Heiliges Martyrthum, das ist, Kampf-Platz getreuer Blut-Zeugen Jesu Christi: handlende von dem Martyrthum und den Märtyrern ins gemein; wie auch von dem Trost der Märtyrern: und endlichen von den Schwachheiten und Glaubens-Fällen der Heiligen, in diesen jetzigen schwären Verfolgungs-Zeiten, allen umb des Zeugnuß Jesu willen leydenden Christen, zu nohtwendiger Unterrichtung und Trost auss der Lateinischen in die Teutsche Sprach übersetzt, und von Johann Friderich Utzinger, Inspect. des Neuen Collegii in Zürich, an Tag gegeben, Gedruckt zu Zürich, in Verlag Johann Rudolff Rahnen, 1688.* – Két francia kiadása Genfben jelent meg: *Traitez du martyre, de la consolation des martyrs et de la chute des saints*, Composé en Latin Par Monsieur HEIDEGGER Professeur en Theologie à Zurich, Et mis en François Par Mr de SAINT AMANT, A Genève, chez Samuel De Tournes, 1686; *Traitez du martyre, de la consolation des martyrs, et de la chute des saints*, composez en latin par Monsieur HEIDEGGER; et mis en François par Mr. de Saint Amant, A Genève, chez Samuel de Tournes, 1687.

a református felekezetűek önreprezentációjának igényeit fejezték ki. A német és francia nyelvű kiadványok természetesen kisugározták a mártirológia magyar vonatkozásait, értelmezéseit is.

A *De Martyrio* 1686-os genfi francia nyelvű kiadását sikerült tanulmányozni, amely izgalmas új kontextusba lépteti be a magyar protestáns üldözöttek történetét. A fordító: Saint Amant a zürichi polgármesternek ajánlotta munkáját és írt hozzá bevezetőt (A Monseigneur Escher bourgmestre de la Republique de Zurich). Az *Avertissement* legelső mondata párhuzamot von a közelmúltban üldözött magyar protestánsok és a most ismét üldözötté váló francia protestánsok sorsa között. A párhuzamot egy friss francia történelmi esemény indukálja: 1685-ben XIV. Lajos francia király visszavonta a nantes-i ediktumot, amely a francia hugenották tömeges üldözésének teremtette meg a lehetőségét (1685. október 18, fontainebleau-i ediktum).⁴³ A legfrissebb üldöztetés immáron a magyarok néhány évvel korábbi példáját eleveníti fel saját sérelmeinek felpanaszolására megerősítő érvként, ezért is kell most franciául megjelentetni ezt az értekezést. Ahogyan Zürich város polgárait mindig is megkülönböztette buzgóságuk és kegyességük, a legutóbbi időben Magyarország üldöztetése, éppen az irányult a magyar papok ellen, ugyanezt az irgalmasságot érzi most minden üldözött francia, ami önékik menedék. Ahogyan a magyarok a legnagyobb nehézségek között is kitartottak hitük mellett, minden kísértés ellenében, a lélek és test erejét mutatták fel, vállalva Jézus igazságaért a mártíriumot, halált is; így mutatnak példát most a legnagyobb szenvedések között is a franciák számára.

A bullingeri egyháztörténeti konstrukció (amely a Szent Bertalan-éjre adott válasz volt) újabb láncszemmel bővül: vagyis az igaz keresztyénség üldöztetésének legújabb hulláma a magyarok után most a franciákat sújtja.⁴⁴ Ennek a genfi környezetnek az in-

⁴³ Vö. *La Révocation de l'Édit de Nantes et le protestantisme français en 1685: actes*, dir. par. Roger ZUBER, Laurent THEIS, Paris, Société de l'histoire du protestantisme français, 1986; *Genève au temps de la révocation de l'Édit de Nantes: 1680–1705*, Genève–Paris, Droz–Champion, 1985 (Mémoires et documents, Société d'Histoire et d'Archéologie de Genève, 50). A rendelkezésemre álló és áttekintett szakirodalom nem érzékeli a genfi Heidegger-kiadások szerepét és értelmezését, ebben a magyar összfüggésrendszer sem.

⁴⁴ „Comme les Citoyens de la Ville de ZURICH se sont toujours distingués par leur zèle & par leur piété, du tems de la dernière persécution de Hongrie, ils exercèrent envers les Ministres Hongrois la même charité qu'ils font presentement ressentir à tous les François refugiez qui ont recours à eux. Ils les reçurent avec tant d'honnêteté, ils leur distribuèrent leur bien avec tant de liberalité, ils les traitèrent avec tant d'humanité, qu'ils leur firent trouver dans un pais étranger toutes les douceurs que les personnes les plus heureuses peuvent goûter dans leur patrie. [...] Si cet Ouvrage étoit nécessaire pendant la calamité des Eglises de Hongrie, il l'est bien davantage en ce temps malheureux, où les Eglises de France sont exposées à la plus rude & à la plus cruelle persécution que l'on puisse concevoir [...] C'est ce qui nous a obligé de mettre en François le Livre de Monsieur Heidegger. On espère qu'il aura la même vertu sur l'esprit des Fidèles de Hongrie, & que comme l'Original a été extrêmement utile à ceux-ci, la Version ne le sera pas moins à ceux-là.” *Traitez du martyre, i. m.* (1686), *Avertissement*. „A tous ces exemples surprenans nous pouvons joindre celui des Ministres Hongrois qui furent délivrés d'un esclavage horrible & d'une mort lente, d'une manière merveilleuse, à la honte & à la confusion des ennemis de l'Eglise & qui pouvoient dire avec David [...]” *Uo.*, 306.

formálásában, véleményének alakításában szerepet játszhatott Franciscus Turretinus, aki hathatósan közreműködött a gályarabok kiszabadításának diplomáciai-politikai eseményeiben.⁴⁵ Egészében tehát háromközpontú a *persecutio decennialis* külföldön megjelenő irodalma: Hollandia–Anglia, második a német földön kiadottak csoportja, harmadik pedig a svájci latin–német–francia nyelvű művek kiterjedt együttese. Megállapítható, hogy a mártírológiai értelmezés és önrepresentáció legerőteljesebben a svájci kiadványokban jelenik meg, bár a másik két csoportban is fel-felbukkan.

5.

A consolatio (vigasztalás) a 16–17. század retorikáiban gyakran előfordul, így megtaláljuk Mattheus Dresser, Bartholomeus Keckermann és Johann Vossius műveiben is. Vossius az inventiók tanában tárgyalja *De speciali inventione* cím alatt (394–401). Keckermann nagyjából ugyanekkora terjedelemben vizsgálja mindkét nagy retorikai művében (*Rhetoricae Ecclesiasticae [...] Libri Duo*, 1604), itt az affectusok tanában szerepel. Az örök élet ígétét és annak bizonyosságát kell a vigasztalással bemutatni, az örök élet leírását és annak örömeit kell ábrázolni minél kiterjedtebben (*hypotiposis sit vitae aeternae & aeternorum gaudiorum*). Dresser *Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis Libri Quatuor, Illustrati quamplurimis exemplis; Sacris & Philosophicis: De integro correcti accurate ab Autore* című nagy, összefoglaló műve igen terjedelmesen tárgyalja a vigasztalás fogalmát és értelmezi retorikai szempontból. A genus deliberativum tárgyalásánál hatvanhárom oldalas nagy fejezet szentel ennek (*Tertia Classis Materiarum generis Deliberatio, quae consolationem continet*). A vigasztalásnak két formája lehet, az egyik a filozófiai, a másik a teológiai. A teológiai vigasztalás az égi tanítás szent, magasztos forrásából ered. Ennélfogva a vigasztalás ezen genusának locusai eredményesebbek és bőségesebbek, mint a másiké (vagyis a filozófiai vigasztalásé).⁴⁶ Már az ókor kialakította a consolatio retorikai

⁴⁵ Erről tájékoztat a debreceni kézirat, amely elmondja, hogy Bazelben, Bernben, Schaffhausenben és Genfben is üdvözölték az oda eljutó magyarokat, vagy prédikációban imádkoztak értük és adtak hálát megszabadulásukért. Kiemeli különösen Genfet, ahol Franciscus Turretinus 1676. június 18-án tartott egy prédikációt ebben a tárgyban: „Qua in Praesentia quatur Fratrum Exemplum, Causam Ecclesiarum Hungaricarum, et Ministrorum afflictorum, suae Ecclesiae quam humanissime recommendant. Contio Fran: Turret. Lit. Sanct. Dei Mini. accomodata. Textus 1 Petr. 5: 8.” *Historia ministrorum protestantium. Anno 1673*, 580–583. Más szerzők francia nyelvű művei is széles körben tárgyalják a magyar mártírok történetét, így Pierre Jurieu (1637–1713), a Rotterdamba menekült francia professzor-lelkész is összeköti a magyarok ügyét a nantes-i édikum visszavonása után üldözött franciák sorsával. BUJTÁS, *A pozsonyi vérsz-törvényszékről, i. m.*, 134–141.

⁴⁶ „Caeterum ut duplex est ratio consolationis, una Philosophica, altera Theologica: ita etiam duo sunt fontes, ex quibus argumenta consolandi sumuntur. Consolatio Philosophica tota consistit in his locis, quos recensui. At Theologica ex augusto illo sacroque fonte coelestis doctrinae dimanat. Quare loci huius generis consolationis foecundiores efficacioresque sunt, quam superiores.” Matthei DRESSERI,

topikáját, amelynek a következő részei vannak: 1. patientia et constantia, 2. consolatio per exempla, 3. mors mala solvit, 4. memoria decus, 5. funerum magnificentia, 6. immortalitas. Különösen a lelkiismeret lehet a vigasztalás egyik legbőségebb és összetettebb forrása. Fájdalmas a szülő vagy a barát elvesztése. A consolatio nagy szerepet játszik Erasmus *Enchiridion militis Christiani* című művében. A reformáció korában Luther, Spalatinus és Melanchthon értelmezte újra a vigasztalás bonyolult teológiai, antropológiai, retorikai és homiletikai összefüggéseit. Nagyon nagy hatású volt Melanchthon *Loci consolationis*, ezt Dietrich Veit hamarosan németre is fordította, amely sok kiadást ért meg: *Eine Trostschrift für alle betrübten Herzen in diesen kümmerlichen Zeiten*.

A 16–17. század fordulóján a consolatio egyik legnagyobb hatású értelmezője és teoretikusa Justus Lipsius lett a neosztoicizmus kapcsán. Különösen a *De Constantia* című műve söpört végig Európán: új értelmezői nyelvet, látásmódot, valósággal saját paradigmát teremtett. Ebben fontos szerepet játszott a Lipsius által szinte krisztianizált sztoicizmus, különösen Seneca, akit egy „szent” aszkétikus erényeivel stilizált.⁴⁷ Lipsiusnak éppúgy volt igen gazdag protestáns, mint katolikus recepciója, és nagyjából ugyanazt a szerepet szánták néki mindkét oldalon saját érvrendszerük működtetésében. (Bár mindkét tábornak lehettek elvileg fenntartásai a conversio több változatát is bejárt szerzővel szemben.) A consolatio meghatározó eszmei-formai szerepet játszott a 17. században, különösen a harmincéves háború nyomán keletkezett mártírdramákban, a *Trauerspiele*ekben volt jelen annak a hatása, de olyan jelentős szerzőknél is lényeges, mint Andreas Gryphius életműve.

Az ellenreformáció számára a mártírnak a szenvedés, az erény és a harcok vagy küzdő mintaképének kellett lennie. A régi mártírideál (*Märtyrer/Blutzeige*) helyett a bűnbánat gyakorlásának bensőségebbé tétele terjedt (*Verinnerlichung des Märtyrerbegriffs*) fokozatosan.

Az 1678-as *Consolatio* Heidegger korszakösszegző és a mártírirodalmat áttekinthető, felhasználó műve.⁴⁸ Tematikus áttekintésével némi fogalmat alkothatunk antropológiai tartalmairól, forrásairól, műfajokat egybeszerkesztő jellemzőiről. Ez tulajdonképpen nem az elszenvedők vigasztalása, hanem a példájuk vigasztal és ad erőt másoknak. Mert alkalmas lehet a háborúra az a katona is, aki soha sem gyakorlatozott

Rhetoricae inventionis, dispositionis et elocutionis Libri Quatuor, Illustrati quam-plurimis exemplis; Sacris & Philosophicis: De integro correcti accurate ab Autore. Cum Indice Rerum et verborum copioso, Heidelberg, Voegelin, 1606, 211.

⁴⁷ Gerhard OESTERICH, *Geist und Gestalt des frühmodernen States*, Ausgewählte Aufsätze, Berlin, Duncker und Humblot, 1969; Matthias ILG, *Der Kult des Kapuzinermärtyres Fidelis von Sigmaringen als Ausdruck katholischer Kriegserfahrungen im Dreißigjährigen Krieg = Das Strafgericht Gottes Kriegserfahrungen und Religion im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation im Zeitalter des Dreißigjährigen Krieges*, hrsg. von Matthias ASCHE und Anton SCHINDLING, Münster, Aschendorff, 2002, 291–441.

⁴⁸ Karl HUTTER, *Der Gottesbund in der Heilslehre des Zürcher Theologen Johann Heinrich Heidegger, 1633–1698*, Gossau, Pallottiner Verlag, 1955.

korábban a mezőn. A vigasztalás a Szentháromság mindhárom személyéből közösen terjed ki és munkál. Legelőször Isten a Szentlélek által vigasztal. A hitetlenek vigasza nem Istentől, hanem az emberektől származik. A vigasztalás nem adatik meg azoknak, akik a test és a hús bizonyosságában élnek. A fül nem hallja meg a vigasztalást, ha az nem a szívből származik. A vigasztaló Szentléleknek Isten igéje a szava. Sokakat segít a szentségeknek és az Igének a szolgálata, mert a vigasztalást az egész egyháznak kell szolgálnia. Az igaz vigasztalás lehet külső és belső. Isten vigasztalásának rendszer formája lehet a nyilvános liturgia adta keret, befelé a közvetítő lélek a szívnek jelentkezik, és zálogként, biztosítékként magának lepecsételi. Nem ritkán ez a szerencse éri a mártírokat, amint erről sokan írtak. Nagyon gyakran megesik, hogy üldöztetésükben, börtönbe zártságukban a mártírok el vannak zárva a segítő külső lelkésztestvéreiktől, szolgatársaiktól. Ekkor csak a lélek szól hozzánk, hozzá intézhetjük mi is szavainkat, és beszélhet velünk a test bezártságában. Ez nagyon gyakori a mártírológia történetében és képviselőinél, bezártságukban a test és lélek párbeszéde enyhítheti a szenvedés elviselését (Trigaletus, Petrus Scriba, Guy de Bres). Elérhetlenné válik a külső emberi közösség, *a vigasztaló szó sokszor látomás vagy álom formájában hangzik fel*, ahogyan erről cseh mártírok is beszámolnak. Grammatikailag ez dialogikus vagy monologikus formában jelenik meg, a belső beszéd számos formájának kedvez ez a körülmény. Ebben a helyzetben gyakran előfordulhat, hogy Krisztus a legédesebb álomban jelenik meg, és ad reményt a reménytelenségben.

A filozófusok ebben a kérdésben rászédnek bennünket, becsapnak, megtévesztenek. A sztoikusok, epikureusok, peripatetikusok ugyan szeretnék vigasztalni a saját hibájukból vagy más okból szenvedőket, azonban nem ismerik igazán az isteni szó erejét és hatását. Legjobban a Szentlélekre van szükség. Isten akarata és gondviselése, a mártírokat a kereszthez való elhívása vigasztal meg a legtökéletesebben. A filozófusok a végzet szükségszerűségét hangoztatják, ennek bírálását fogalmazza meg Justus Lipsius *De Constantia* című művében, amelyet Heidegger terjedelmesen idéz: „[...] Semmi sincs pedig erősebb a szükségnél, mely a bánatnak im-é gyenge seregeit csak mozgásával is elborította és el hárította. Mert mit akarsz te bánat? nem találsz abban magadnak helyet, a ki nem csak meg lehet, hanem ugyan meg kell lenni. Mit akarsz te panasz? megrázhatod-é mennyei jármot, de nyakadból ki nem rázhatod. Szünnyéll meg remélni, hogy az Isteni rendelést panaszolkodással el-háríthatnád. Nincsen a szükség ellen egyéb óltalom, hanem akarni azt, amire ő kényszerít. Bölcsen mondotta ama nagy bölcs ember [tkp. Epiktétosz, a nevét Laskai elhagyta, Heideggernél szerepel]: Győzhetetlen lehetsz, ha soha nem bocsátkozol oly ütközetre, kinek meg-győzése nincsen a te hatalmadban. Illyen pedig a Szükséggel való harc: amellyet valaki felvéssen, meg-győzetik: es a mit inkább czudálhatsz, meg-győzetett, minek-előtte fel-vette e harcot.”⁴⁹

⁴⁹ Magyar fordítása: LASKAI JÁNOS *Válogatott művei Magyar Iustus Lipsius, s. a. r., bev., jegyz.* TARNÓC Márton, Bp., Akadémiai, 1970, 109.

Heidegger a filozófusok közül Seneca véleményét tartja Justus Lipsius alapján megszívlelendőnek. Laskai János 1641-es, Debrecenben megjelent fordításában így hangzik a *De Constantia*: „A Nap, Hóld, csillagok, éltető állatok, es minden állatoknak ennyi seregei, örömet engednek és szavát fogadgyák annak a mennyei hatalomnak: az ember ki minden teremtett állatoknál nemesebb, egyedül rugodozik es tusakodik az teremtője ellen. Holott ha vitorláidat a szélnek bocsátottad volna, nem oda mennél, a hová te akarnál, hanem a szélkül vitettetnél, s itt ez életnek Óceánus tengerén nem akarod amaz igazgatót követni, ki az egész Világnak meg-mértékelője, de hejában ellenkezel véle mert vagy követned kell, avagy vonattatol: es ama mennyi végezések meg-tartják az ő hatalmokat es rendeket, akar akarjad te akar ellenkezzél. Hadgyuk el valóban e héjában-valóságokat, és ha eszünk vagyon, kövessük a minket hozzávonó mennyei hatalmokat, és igasságnak itéllyük lenni hogy tessék az embernek, valami Istennek tetszett. A tábori vitéz, halván az induló jelet, felvészi eszközeit, halván az penig az ütközetnek jelét, le-tészi azokat, mind akarattyával, szemeivel, füleivel, kész és figyelmetes lévén minden parancsolatra. Mi is azon cselekedgyünk, és e vitézségben vigan és serényen kövessük a mi Fejedelmünket akar-hová híjon is. Arra köteleztük hittel magunkat – ugymond Seneca – hogy a nyomoruságokat el szenvedgyük, és nem békétlenkedünk azokon, mellyeket mi el nem távoztathatunk. *Birodalom alatt születettünk: Istennek engedni szabadság.*”⁵⁰

A mártírok azonban ne legyenek alábbvaló katonák és bajnokok azoknál, akik mulandó világi uraknak szolgálnak, ők Krisztus igazi bajnokai. (*Eja fortes vos praestate athletas et milites Domini Jesu Christi.*) A mártírok szenvedésében tehát magát Krisztust is megölik; az ő haláluk, köteleik, szenvedésük Krisztus szenvedései. Így tehát képében, tagjaiban, testben Krisztuséi, hitben, ebben a világban Krisztus ügyét magukra vállalók. (A Christiformitas a mártirológia lényeges eleme, amelynek sok alakváltozata létezik, a rá való törekvés is a teljes személyiséget magával ragadja érzelmeiben, akaratában, testi és lelki adottságaiban.) A mártírium magányos áldozat, nem minden választottban közös, Istennek kivételes szolgálata. Így írt erről Guy de Bres: „Látom őt az én köteleim között, látom őt belső szemeimmel ugyanabban a homályos börtönben, ahol én vagyok, ahogyan az ő szavaival nekem reményt nyújt. A belső lélek beszélget vele.”

Az egyház szempontjából az ilyen szenvedés nagyon értékes, hogy néki és a hirdetett, általa épített értékeknek erősítője. Kálvinnak a lyoniakhoz írott levelét is idézi az értekezés, amelyben a mártírok világi türannoszok elleni példáját hangoztatja. Idézi Petrus Brulliuist, Kálvin strassburgi successorát, aki később Németalföldön nyerte el a mártírok koronáját. Ugyancsak francia mártír Claudius Monier, akinek írása az Antikrisztus elleni szerepkörben értelmezi a mártírokat. A küzdelem azonban nem a fegyverek erejével zajlik, hanem a lélek hajlíthatatlanságával, a szenvedések vállalásával. A vezér maga a mi Jézus Krisztusunk, aki ellenségeinket legyőzi. Értünk

⁵⁰ *Uo.*, 95.

nem emberek harcolnak! A fegyverek ereje nem a tiétek, hanem az Úré! (*Pro nobis non homines pugnant! Militia enim non vestra est, sed Domini.*) A szöveg használja is a fegyveres küzdelem szókészletét (galea, clypeus, gladius, hostis, occidit), amelyek azonban az allegorikus, sőt anagogikus jelentés- és nyelvhasználat eszközei, nem a sensus litteralis a jelentésképző. Johanna Graya (Gray) a mártírium antropológiai értelmezését bővíti tovább. A mártírok lelke az üldöztetésekben a Szentlélektől fölfegyverzett és tüzesen bizakodó úgy, hogy a test ostromlásának és gyengeségének, kísértéseinek a leghősiesebben ellenáll, mígnem győzedelmesen kiszabadul börtönéből. Lehet az én testemet fogolyként négyszeres fallal körülkerítve fogságban tartani, lelkem mégis az Úrnak örvendezik, ez nekem megbecsülést és tisztességet jelent, hogy az ő keresztyét utána hordozzam. Óh, testvéreim, ha édes keresztyét alatta rejtőzködve megkaphatnám, megízlelhetném, senki-semmi azt nem utasítaná el. Olyannyira sokan felajánlanák segítségüket Kürénéi Simonként Krisztus keresztyének hordozására.

A kötet több idézett részletében is találkozunk hasonló gondolattal, a mártírokat sokszor stilizálják Kürénéi Simonként. Krisztus fakeresztyét Kürénéi Simon vele együtt vitte. Azonban az igazi keresztyét, a bűnösök vétkeit és büntetését egyedül Krisztus hordozta. Bullingernek Kálvinhoz írott levele nyomán a mártírok önbizalma és elszántsága is szóba kerül, amivel népüket szorult helyzetükből kiragadhatják. Él az, aki a saját népét Egyiptomból kiszabadítja. Él az, aki a babiloni fogságból megszabadít. Él az, aki a lealacsonyított császároktól, királyoktól, fejedelmektől saját egyházát megoltalmazza. A mártírok jellemzésére sok példa hozható, már Órigenész is a Makkabeusok könyvét javasolta erre a célra. Ennek nyomán a kötet is sok esetben használja a Makkabeusokra való utalást különösen ott, ahol ennek az évszázadnak az üldözőiről és türannoszairól van szó (*Persecutores & tyranni hujus Seculi*). A hitnek kötelessége a consolatio formáit elméjébe vésni és azokat gyakorolni. A változatosság, a nagyság és a mindennapiság az emberi elme sötét és rossz homályát és ostobaságát eloszlathatja, csökkentheti.

Heidegger mártírológiai művei az 1670-es években jelentek meg először, később újabb kiadásai és német, francia nyelvű fordításai láttak napvilágot. Mindezek együtt a magyar gályarabok történetének széles körű mártírológiai értelmezését tárták a nemzetközi nyilvánosság elé. Az is valószínűnek látszik, hogy a nantes-i ediktum visszavonása utáni korszakban a mártírológia korábbi évszázadokban (a protestantizmusban radikálisan megújított, átalakított) elfoglalt státusza lényegesen megváltozik, ennek mértékét és jellemzőit csak a kultúratudomány egészének bevonásával válaszolhatjuk meg.

Végezetül azt a kérdést tehetjük föl, hogy a magyar(országi) szerzők saját önértelmezésükben (egyéni és közösségi identitásformálásukban) és mártírológiai műveikben használták-e ezt a heideggeri rendszert. A nagy zürichi pártfogó művei az erkölcsei segítségen és testvéri önfeláldozó pártfogáson túl mire inspirálták a magyarokat? Ez annál inkább érvényes kérdésfeltevés, mert az 1670-es évek közepétől a ha-

zai irodalomban számos (legtöbbször magyar nyelvű) – szorosabban vagy lazábban – mártirológiai tárgyú munka jelenik meg. Ennek a nyugat-európai mércével mérve is távlatos és összegező mártirológiának antropológiai rendszerei, spiritualitása, egyháztörténeti érvei, forráshasználata, nyelve szolgált-e mintaként hazai szerzőink számára? A spektrum nagyon széles: Otrókoci Fóris Ferenc *Furor Bestiae* című művétől ível a latin és német nyelvű traktátusokon keresztül a magyar nyelvű prédikációs irodalomig vagy imádságokig. Mindennek megválaszolása még korai lenne, kiterjedt és új, alapos kutatási feladatot ró ránk.

MIHÁLY IMRE

Konsolation und Repräsentation. Tröstung von Märtyrern in Zürich

Die ungarischen protestantischen Prediger kamen nach ihrer Befreiung im Mai 1676 nach Zürich. Hier wurden sie von Professor Johann Heinrich Heidegger und von den weltlichen und kirchlichen Würdenträgern der Stadt empfangen und begrüßt. Der Empfang und die Begrüßung waren Bestandteile eines großangelegten identitätsstiftenden Repräsentationsprozesses, in dessen Zentrum die martyrologische Interpretation der Befreiung und die Konstruktion einer entsprechenden Erzählung standen. Letztere hatte viele Quellen: einerseits die internationale (schweizerische, niederländische, deutsche, englische und französische) politische und kirchenpolitische Öffentlichkeit, andererseits die europäische protestantische martyrologische Tradition des 16. Jahrhunderts. Die befreiten ungarischen Galeerenhäftlinge wurden dementsprechend als die idealtypische Verkörperung des Märtyrertums betrachtet. Heidegger vermischt in seiner Rede die eschatologische Diktion (Erzählmodus) und kirchengeschichtlich-politische Argumente, letztere aus Bullingers Schrift *De persecutionibus ecclesiae christianae* (1573). Dies war eine der wichtigsten Quelle der westeuropäischen protestantischen Martyrologie. Heideggers Schriften, *Dissertatio de Martyrio* und *Consolatio Christiana S. Martyrum*, erweitern durch ihre ungarischen Bezüge die Interpretation der Märtyrerrhetik. Das Schicksal der Ungarn betrachtet er im Kontext der Beziehungen zwischen der schweizerischen und ungarischen Kirchengeschichte, indem er eine Parallele zwischen der Verfolgung der Urkirche und den späteren Verfolgungen zieht. Seine Schriften *Consolatio* und *De Martyrio* erlebten mehrere deutsche und französische Ausgaben. Diese verbreiteten die ungarischen Bezüge der Martyrologie, die durch den Wiederruf des *Edikts von Nantes* (1685) verstärkt aktualisiert wurde. Der Autor zog Parallele zwischen den ungarischen und den französischen Protestanten, die wieder der Verfolgung ausgesetzt waren. All dies bewirkte, dass die Geschichte der ungarischen Galeerenhäftlinge in der breiten internationalen Öffentlichkeit in einem martyrologischen Kontext erschienen war.